શાળોપયોગી ભૂગોળમાળા:—મણકો ૨ જો.

મુંબઇ ઇલાકો

કર્તા

પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ

બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

ધી ગુજરાત ઑરીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

કીં. ૦-૫-૦.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ૧૨૭૧૨ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम મુંબઈ બિલાડી

विषय म१५:८४६:र:२३१

શાળોપયોગી ભૂગોળમાળા:--મણકો ૨જો.

મુંબઇ ઇલાકો.

અને

હિંદુસ્તાન (સામાન્ય).

કર્ત્તા,

પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ.

બી. એ, એસ. ટી. સી ડી.

અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

કિંમત રૂ૦ ૦-૫-૦.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

આવૃત્તિ ૧લી.   પ્રત ૨૦૦૦.   સને ૧૯૨૫

પ્રકાશક: પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

મેનેજર, ધી ગુજરાત ઑરીએન્ટલ બુક ડીપો,

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

અમદાવાદ—સલાપોસરોડ;
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

. આપણા દેશમા ભૂગોળનું શિક્ષણ બરાબર અપાતું નથી એવી બૂમ છે. ભૂગોળનું શિક્ષણ શુષ્ક ગોખણપટ્ટીથી આપવાનું નથી પણ કાર્યકારણનો સંબંધ જોડી બાળકોને સ્વપ્રયાસદ્વારા આપવાનું છે અને બને તેટલુ રસિક કરવાનું છે વગેરે સિદ્ધાન્તની બાબતો ટ્રેઇન થએલા શિક્ષકોની જાણબહાર નથી. માર્ગદર્શક તેમજ માહિતી આપનારાં ગુજરાતી પુસ્તકોના અભાવથી સારૂ કામ કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિવાળા શિક્ષકો પણ મુઝાય છે એમ મને લાગે છે. આ જાતની ખોટ કેટલેક દરજ્જે પુરી પાડવાના હેતુથી આ પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓને સ્વપ્રયાસદ્વારા શિક્ષણ આપવામા સૂચન મળે તે હેતુથી **કૃતિ** માટે કેટલાક વિષય આપવામા આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા પ્રમાણે આમાં ફેરફાર કરી શકાય. જે શિક્ષકને એકથી વધારે વર્ગ એકઠા લેવાના હશે તેને વર્ગને રોકાએલો રાખવામાં **કૃતિ** મદદગાર થશે. **કૃતિ**ના કેટલાક વિષય આખા પુસ્તકનો અભ્યાસ થયા પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સોપવાના છે.

• આ પુસ્તક ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાનુ છે તે વાત લક્ષમા રાખીને ગુજરાતને કેન્દ્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક નકશા આ પુસ્તકને જ માટે ખાસ તૈયાર કરવામા આવ્યા છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ પુસ્તકમાની કેટલીક બાબતો પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોની જાણમાં અત્યારસુધી આવેલી નહિ હોય તેથી શીખવવા માંડયા પહેલા શિક્ષકભાઇઓ આખું પુસ્તક વાચી જાય એવી સૂચના કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ પુસ્તક ગુજરાતનાં બાળકોને ભૂગોળના શિક્ષણમા કોઇ પણ રીતે મદદગાર થશે તો મારો પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

અનુક્રમણિકા.

શિકારપૂર
ખૈરપૂર
ર જ પુ તા ના
હૈદરાબાદ
ઉમરકોટ
કરાચી
પાલનપૂર
માંડવી
ભુજ
કચ્છનો અખાત
હિંદનાં
અમદાવાદ
રાજકોટ
નવાનગર
દ્વારકા
રા જ્યો
દીવ
સુરત
અ ર બી
મુંબઈ
સ મુ દ્ર

મુંબઈ ઈલાકો.

સામાન્ય વર્ણન.

આપણો દેશ **હિંદુસ્થાન** કહેવાય છે. એ બહુ મોટો દેશ છે. તેના ઉપર **શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ** રાજ્ય કરે છે. **શહેનશાહ** અહીંથી ઘણે દૂર દરીઆ પાર **વિલાયતમાં** રહે છે. **હિંદુસ્થાનનો** રાજ્ય-વહીવટ કરવાને શહેનશાહ **વાઈસરોય** (રાજાના **પ્રતિનિધિ**) નીમે છે. આટલા મોટા દેશ ઉપર એકલા વાઇસરોય સાહેબ ધ્યાન રાખી શકે નહિ તેથી દેશના કેટલાક ભાગ પાડી એકેક અમલદારને એકેક ભાગ સોંપવામાં આવ્યો છે. આપણે જે ભાગમા રહીએ છીએ તેના ઉપરી **ગવર્નર (સુબા)** કહેવાય છે. ગવર્નર સાહેબના હાથ નીચેનો મુલક ઇલાકો કહેવાય છે. આપણા ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર **મુંબઈ** છે તેથી તે **મુંબઈ** ઇલાકો કહેવાય છે. આ **મુંબઇ** ઇલાકા સંબંધી હવે તમારે શીખવાનું છે.

જોડેના પાના ઉપર આપેલો નકશો જુઓ. તેમા તમને ગુજરાત અને બીજા પ્રાતો માલમ પડશે. આવા કેટલાક પ્રાંત મળીને ઇલાકો થાય છે.

સીમા અને વિસ્તાર.

મુંબઈ ઇલાકાના નકશા તરફ નજર નાખતાં માલમ પડશે કે તેની **પશ્ચિમના** ઘણા ભાગ ઉપર **અરબી સમુદ્ર** આવેલો છે. ફક્ત **વાયવ્ય કોણના** ભાગમાં જમીન છે અને ત્યાં **બલુચિસ્તાન** આવેલું છે. કાબુલીઓના જેવાજ બલુચી લોકો હોય છે,.તે આ બલુચિસ્તાનમાં વસે છે. **ઉત્તરે બલુચિસ્તાન** અને **પંજાબના** ભાગ આવેલા છે. **પૂર્વ દિશામાં** રજપુતાના, મધ્યહિંદ એજન્સી, મધ્ય પ્રાન્ત

અને નિઝામનું રાજ્ય છે. દક્ષિણે મ્હૈસુર અને મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ છે.

નકશા તરફ જોતાંજ તમને માલમ પડશે કે મુંબઇ ઇલાકાની લંબાઇ તેની પહોળાઇના કરતાં ઘણીજ વધારે છે. રાજ્ય વહીવટની સરળતાની ખાતર મુંબઈના ગવર્નર સાહેબની હકુમતની અંદરના ભાગને મુંબઇ ઇલાકો ગણવામા આવે છે પણ એ કુદરતી ભાગ નથી.

કુદરતી રચના પ્રમાણે જોતાં આ ભાગની અંદર કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુર સંસ્થાન મળીને બનેલા પશ્ચિમ હિંદના રાજ્યો તથા ગાયકવાડી રાજ્યનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ પ્રદેશો વાઈસરોય સાહેબની દેખરેખ નીચે છે એટલે તે આપણા ઇલાકાનો ભાગ નથી. પણ આપણે તેનો અભ્યાસ મુંબઈ ઇલાકાની સાથેજ કરીશું.

અરબસ્તાનમાં આવેલું એડન બંદર આપણા ગવર્નર સાહેબના તાબામાં છે તેથી તે મુંબઈ ઇલાકામા છે પણ તે કુદરતી રીતે આપણી હદમાં નથી.

કુદરતી વિભાગ પ્રમાણે ગણતાં આપણા ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ બે લાખ ચોરસમાઇલ છે.

કુદરતી વિભાગ.

જે ભાગમા એકજ ભાષા બોલાતી હોય તે ભાગ કુદરતી વિભાગ ગણાય. એ રીતે ગણતા આપણા ઈલાકાના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરી શકાય.

(૧) **ગુજરાત**–ગુજરાતી ભાષા બોલનારાનો મુલક. કચ્છ, કાઠિઆવાડ, અને નળ ગુજરાતનો આમાં સમાવેશ થાય છે. વડોદરા રાજ્ય કુદરતી રીતે ગુજરાતમાંજ આવ્યું છે. કેટલાક લોકો કચ્છને જુદો વિભાગ ગણે છે પણ કચ્છી જુદી ભાષા નથી પણ એક બોલી છે. કચ્છી લોકો લખાણમાં ગુજરાતીજ વાપરે છે.

(૨) **મહારાષ્ટ્ર**—મરાઠી ભાષા બોલનારાનો મુલક. આપણા

ઈલાકાની બહાર પણ ઇલાકાની સરહદની પાસેના કેટલાક મુલકમાં **મરાઠી** ભાષા બોલાય છે. આપણે **મુંબઇ** ઇલાકાના જે ભાગમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે તેટલાજ ભાગને **મહારાષ્ટ્ર** કહીશું. આ ભાગ ગુજરાતની **પૂર્વમાં** અને દક્ષિણમાં આવેલો છે.

પશ્ચિમઘાટ અને દરીઆની વચ્ચેનો મુલક **કોંકણ** કહેવાય છે. તેને કેટલાક જુદો વિભાગ ગણે છે. પણ ત્યાં **મરાઠી** ભાષા બોલાય છે, એટલે ખરૂં જોતાં **મહારાષ્ટ્રનોજ** ભાગ ગણાય.

(૩) **કર્ણાટક**—છેક દક્ષિણે **કાનડી** ભાષા બોલનારાઓનો મુલક.

(૪) **સિંધ**—મુંબઇ ઇલાકાનો છેક ઉત્તરનો પ્રાંત તે **સિંધ** આ પ્રાંતમાં **સિંધી** ભાષા બોલાય છે.

રાજકીય વિભાગ.

રાજ્યવહીવટની અનુકૂળતાની ખાતર મુંબઇ ઇલિાકાના જુદી રીતે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧ **ઉત્તર વિભાગ**:—આમા અંગ્રેજ સરકારના તાબાના ગુજરાતના ભાગ આવી જાય છે અને તે ઉપરાંત **મહારાષ્ટ્રમાંથી થાણાનો** ભાગ આવે છે. સિંધને સામાન્ય રીતે મુંબઇ ઇલાકાનો ભાગ ગણવામાં આવતો નથી, તેથીજ આ ભાગને ઉત્તરવિભાગ કહેવામાં આવે છે.

૨ **મધ્ય વિભાગ**:—મહારાષ્ટ્રનો ઘણો ભાગ આ વિભાગમા આવે છે.

૩ **દક્ષિણ વિભાગ**:—કર્ણાટક અને કોંકણ મળીને દક્ષિણ વિભાગ થયો છે.

૪ **સિંધ**:—મુંબઈ ઈલાકાનો સૌથી ઉત્તરનો પ્રાંત છે.

૫ **મુંબઈ પરાંવિભાગ**:—મુંબઈ શહેરનાં પરાંનો સમાવેશ આમાં કરી એક જુદો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

૬ **પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો**:—આ રાજ્યોમાં કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુરનો સમાવેશ થાય છે. આ રાજ્યોની દેખરેખ

ઘણા વખત સુધી આપણા ગવર્નર સાહેબને હસ્તક હતી, પણ હવે તેમના ઉપર વાઇસિરોય સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

૭ **વડોદરા રાજ્યઃ**—આ રાજ્ય ઉપર પણ વાઇસરોય સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

કૃતિ.

૧ મુંબઈ ઇલાકાના સૌથી પહોળા ભાગવાળો પટ શોધી કહાડો. તે પટમા મુખ્ય શહેરો **કીયાં** છે ?

૨ પૂર્વ પશ્ચિમ સૌથી પહોળા ભાગની લંબાઇ કરતા ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ કેટલા ગણી છે તે માપીને નક્કી કરો.

૩ એક પાતળો કાગળ લઈ મુંબઈ ઇલાકાના નકશા ઉપર મૂકો. પેન્સિલથી આ કાગળ ઉપર મુંબઇ ઇલાકાની રૂપરેખા દોરો. આ કાગળ પુઠા ઉપર મૂકી નકશાની રૂપરેખા એવી રીતે ઘુંટો કે પુઠા ઉપર આકા પડે. સાચવીને રૂપરેખાવાળો ભાગ પુઠામાથી કાપી કહાડો.

૪ નંબર ત્રણમા બતાવેલા પુઠાની મદદથી કોરા કાગળ ઉપર મુંબઇ ઇલાકાની રૂપરેખા દોરો. તેમાં કુદરતી વિભાગ બતાવવા જુદા જુદા રંગ પૂરો.

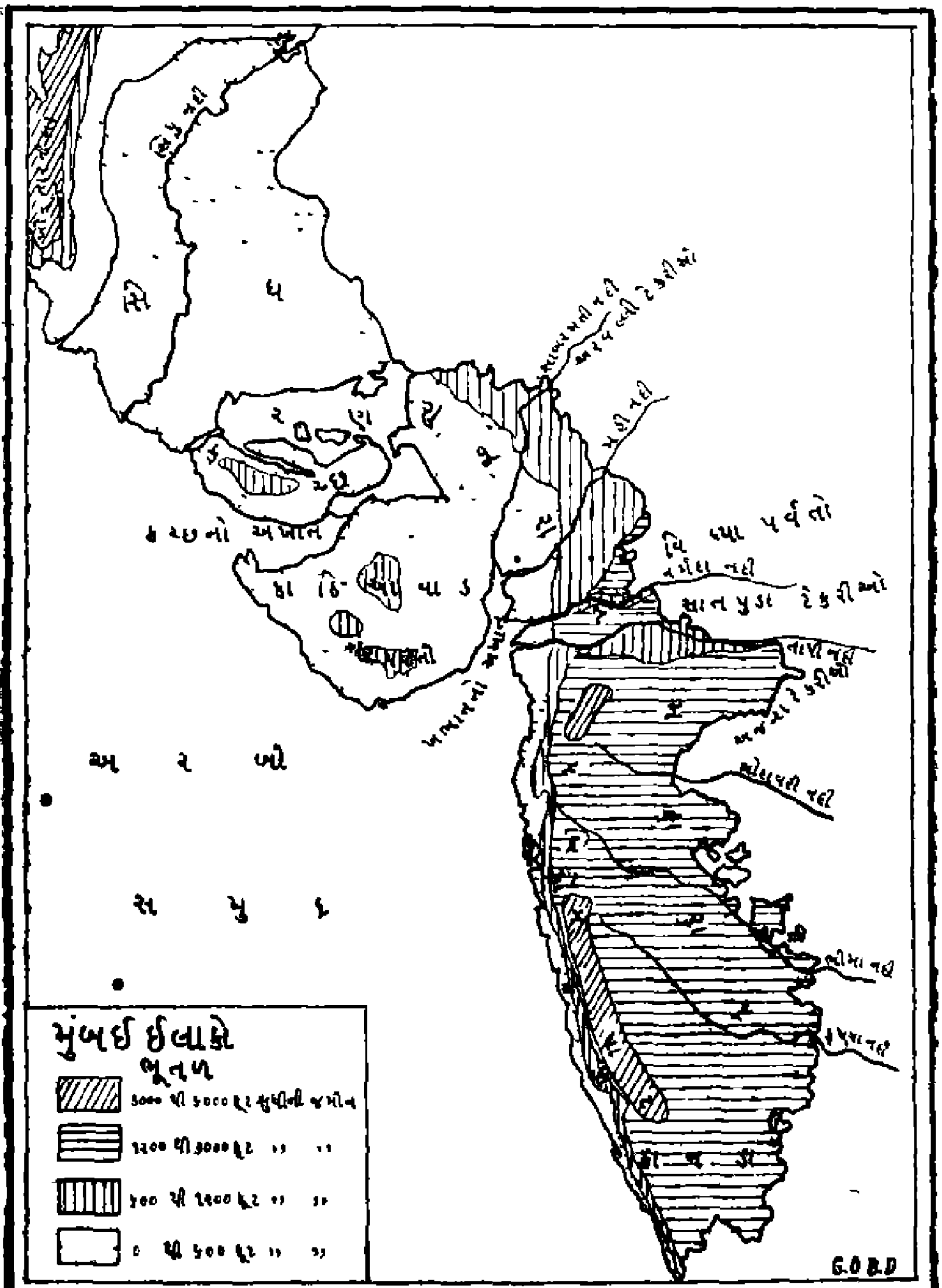
૫ મુંબઇ ઇલાકાની રૂપરેખા દોરો, તેમાં રાજકીય વિભાગ જુદા જુદા રંગથી અથવા બીજી કોઇ યુક્તિથી દેખાડો.

ભૂરચના.

ભૂતળરચનાનો નકશો જુઓ. તમને માલમ પડશે કે દરીઆ કિનારાની પાસેનો ભાગ નિચાણનો પ્રદેશ છે, અને કિનારાથી દૂરનો ભાગ ઉંચો છે.

સિંધ, ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ અને કોંકણ એ નીચા પ્રદેશો છે. ગુજરાતનો પૂર્વ ભાગ અને કચ્છ તથા કાઠિઆવાડની મધ્યના કેટલાક ભાગ આ પ્રદેશો કરતાં ઉંચા છે. મહારાષ્ટ્ર અને કાનડા

ગુજરાતના પૂર્વ ભાગ કરતાંએ ઉંચા છે. પશ્ચિમઘાટનો પ્રદેશ સૌથી ઉંચો છે.

હાલ જેવી જમીન આપણને દેખાય છે તેવી અસલ નહોતી. ઘણા વર્ષ પહેલાં કાઠિઆવાડમાંનો ગીરનાર અને ગુજરાતની ઇશાનમાં આવેલો અરવલ્લી સળંગ હતા, અને તે પર્વતની હાર ઘણે દૂર સુધી પહોચતી હતી. તે પર્વતની ઉત્તરે એટલે ગુજરાતના ઉત્તરભાગ, સિંધ અને સિંધની પૂર્વમાંનો મુલક એટલે હાલના રજપુતાનામા ઘણે દૂર સુધી દરીઓ ઘુઘવતો હતો.

આ પર્વતની દક્ષિણે ખંભાતનો અખાત છે તેને બદલે ઉપસાગર હતો, અને મધ્ય ગુજરાતની જમીનને ઠેકાણે આ ઉપસાગરનું પાણી ફરી વળેલું હતુ.

પશ્ચિમઘાટની પશ્ચિમે હિંદી મહાસાગર આવી રહેલો છે તે ભાગ ઉપર જમીન હતી. તે જમીન ઠેઠ *આફ્રિકા સાથે જોડાએલી હતી.

અરવલ્લી પર્વત ધીમે ધીમે ઘસાવાથી તેના પથરાની રેતી બની અને રેતીની માટી બની; પાણીથી આ માટી ઘસડાઇ ગઈ અને ઠરી ગઈ, તેથી પંચમહાલ અને સંખેડા મેવાસનો મુલક બન્યો, અને ગુજરાતનો ઉપસાગર થોડો પાછો હઠયો.

તે સમય પછી દક્ષિણમાં ઠેરઠેર જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યા, અને મધ્ય ગુજરાતના ઉપસાગરમા પણ વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યા. આ ઉત્પાત થયા પછી કેટલેક વર્ષે +હિમાલયની ઉત્પત્તિ થઈ અને અરવલ્લીની ઉત્તરમાથી દરીઓ પાછો હઠયો. પશ્ચિમઘાટની પશ્ચિમની જમીન નીચી બેસી ગઈ અને હિંદી મહાસાગર અને ગુજરાતનો ઉપસાગર એક થઇ ગયા.

સિંધમાં તમને એક મોટી નદી દેખાશે તેનું નામ સિંધુ છે. સિંધુ નદીએ જે કાંપ લાવીને ઠાર્યો છે તેથીજ સિંધની જમીન બની છે. એજ પ્રમાણે નદીઓએ આણેલા કાપના ઠરવાથી ગુજરાતનો ઉપ-

* શિક્ષકે નકશામાંથી આફ્રિકા ખંડ દેખાડી ઘટતા વિવેચનથી સમજણ આપવી.

+ હિમાલય વિષે પણ ઉપલી વાત લક્ષમાં રાખવી.

સાગર પુરાઇને મધ્ય ગુજરાતનો ભાગ બન્યો છે અને હવે ફક્ત અખાત બની ગયો છે.

ઉત્તર કાઠિઆવાડમા પહેલાં દરીઓ હતો તે પાછો હઠી ગયો, તે વખતે ચુનાનાં દરો કરીને રહેલાં અસંખ્ય જીવડાએ પોતાના ખોખાંથી પત્થર બનાવ્યા અને તેથી તે પ્રદેશ બન્યો. પોરબંદરી તરીકે ઓળખાતા પત્થર તથા ધ્રાંગધ્રાના પત્થર એ જાતના છે.

કચ્છની જમીન ઘણી વખત ઉચી નીચી થયા કરે છે.

કૃતિ.

૧. મુંબઇ ઇલાકાની નીચી જમીન અને ઉંચી જમીન દેખાડનારો નકશો દોરો. તેમાં જુદી જુદી ઉંચાઇ દેખાડવા જુદા જુદા રંગ પૂરો.

૨. જો મુંબઇ ઇલાકાની જમીન ૬૦૦ ફુટ નીચી બેસી જાય તો શા ફેરફાર થાય?

૩. દક્ષિણમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યા તે પહેલાંના સમયનો મુંબઈ ઇલાકાનો ભૂતળરચનાનો કાલ્પનિક નકશો દોરો.

૪. સિંધ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમા જમીનનો ઢાળ કયી દિશા તરફનો હશે તે નકશો જોઇને જણાવો.

પર્વતો.

હાલા:—સિંધની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર આ પર્વત આવેલો છે. તેનાથી સિંધ અને બલુચિસ્તાન છુટું પડે છે.

અરવલ્લી:—આ ડુંગરાઓની હારનો ઘણો ભાગ રજપુતાનામા આવેલો છે, પણ તેનો એક છેડો ગુજરાતની ઇશાન તરફની સરહદે પડેલો છે. હિંદુસ્થાનમાં આ સૌથી જુનો પર્વત છે. આ પર્વતનું સૌથી ઉંચું **આબુ શિખર** ગુજરાતની હદની પાસેજ આવેલું છે. તે *હિમાલય અને નીલગિરિની વચ્ચે સૌથી ઉચું શિખર છે, તેથી ત્યાં આજુબાજુના ઘણા લોક હવા ખાવા જાય છે. તે શિખર ઉપર

* હિમાચલ અને નીલગિરિની ઘટતી વાત કર્યાં પછી મુકાબલો કરવો.

ગુજરાતના જૈનો **વિમળશા અને વસ્તુપાળ** તથા **તેજપાળે** બંધાવેલા સુંદર દહેરાં છે.

અંબાભવાની અને **બ્રહ્મખેડ** એ બે પવિત્ર સ્થળો આ પર્વતમાંજ આવેલાં છે.

વિંધ્યાચળ:—આના પશ્ચિમ છેડાના ફાંટા રેવાકાંઠાની હદમા છે અને તેને લીધે **મહી** અને **નર્મદાના** પ્રદેશ જુદા પડે છે.

સાતપુડા:—સાતપુડાના ફાંટા **ખંભાતના** અખાતની પાસેના કિનારાના પ્રદેશથી લગભગ શરૂ થાય છે. તે **નર્મદાની** દક્ષિણે આવેલો છે. તેનો ગુજરાતમાનો એક ફાંટો **રાજપીપળાના** ડુંગરને નામે ઓળખાય છે.

સહ્યાદ્રિ:—મુંબઈ ઈલાકાને પશ્ચિમ કિનારે **તાપી** નદીની ખીણની દક્ષિણે આ પહાડ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે. તેનું બીજું નામ **પશ્ચિમઘાટ** છે. પૂર્વ દિશાએ તેના ઘણા ફાંટા નીકળેલા છે તેમાં **તાપી** અને **ગોદાવરીની** વચ્ચે **સતમાળા** (અથવા **અજન્ટા**) અને **ભીમા** અને કૃષ્ણાની વચ્ચે **મહાદેવ ટેકરીઓ** મુખ્ય છે.

મુંબઈ ઈલાકાની હદમાં આ પર્વત ઉપર લગભગ સો પહાડી કિલ્લા છે, અને તે બધામા **રાયગઢ, પ્રતાપગઢ** વગેરે **મહારાષ્ટ્રના** ઇતિહાસમાં જાણીતા છે.

મહાબળેશ્વર (૪૮૦૦ ફુટ), **માથેરાન, દેવલાલી, લોનાવલા** એ શિખરો હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ઉનાળામાં ગવર્નર સાહેબ **મહાબળેશ્વરમા** રહે છે. તેનું મુંબઈ ઈલાકામા સૌથી ઉંચું શિખર **કલસુબાઈ** (૫૪૨૭ ફુટ) છે.

લોનાવલા પાસે પર્વતનું પાણી બંધથી ઘેરી લેવામાં આવ્યું છે. તે પાણીને ઊંચેથી જોઇએ તે પ્રમાણમાં પડવા દઇ તેની શક્તિમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું મોટું કારખાનું ચાલે છે.

કૃતિ.

૧ મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો દોરી તેમાં પહાડો દેખાડો.

૨. મુંબઇ ઇલાકાનો માટીનો નકશો બનાવો. તેમા પહાડ, ઊંચી જમીન અને નીચી જમીન બતાવવા માટી ઊંચી નીચી ગોઠવો.

નદીઓ.

એકલા મુંબઈ ઇલાકાનીજ હદમાં વહેતી હોય તેવી મોટી નદીઓ નથી. જે મોટી નદીઓ છે તે મુંબઇ ઇલાકા સિવાયના બીજા પ્રદેશોમાં પણ વહે છે.

સિંધુ:—આ સિંધની મુખ્ય નદી છે અને તે નદી ઉપરથીજ તે પ્રાંતનું નામ પડયું છે. હિંદુસ્તાન નામ પણ સિંધુ ઉપરથી પડયું છે. આ હિંદુસ્તાનની સૌથી લાંબી નદી છે. તે હિમાલયના કૈલાસ શિખર પાસેથી નીકળી બીજા પ્રાંતોમાં વહી સિંધમાં દાખલ થાય છે. સિંધમાં તે દાખલ થાય છે તે પહેલા તેને મળનારી મોટી નદીઓ મળી ગઈ હોય છે.

સિંધની આબાદી સિંધુ નદીને આભારી છે. સિંધમા વરસાદ ઓછો પડે છે તેથી ઘણી વસ્તી આ નદીની બન્ને બાજુએ વસેલી છે. આ નદી ખેતી તેમજ વપરાશને માટે પાણી પુરૂં પાડે છે એટલુંજ નહિ પણ તે જે કાંપ ઘસડી લાવે છે તેને લીધે જમીન ફળદ્રુપ બને છે. તે અરબી સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાએ કાંપ ઠરવાથી લગભગ સવાસો માઇલ લંબાઇના કિનારાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ (ડેલ્ટા) બન્યો છે.

આ નદી કેટલાક સમયથી તેનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફ બદલતી જાય છે તેથી પૂર્વ તરફના ભાગ પાણી વગર ઉજ્જડ થતા જાય છે. આ અટકાવવાને અને ખેતી માટે નહેરોથી વધારે પ્રમાણમાં પાણી પુરૂં પાડવા માટે સક્કર આગળ મોટો બંધ બાંધવામાં આવે છે. આ નદી હિંદુઓની મુખ્ય પવિત્ર નદીઓમાંની એક ગણાય છે.

સાબરમતી:—અરવલ્લી પર્વતમાંથી નીકળી મહીકાંઠામાં થઈ અમદાવાદ જિલ્લામાં દાખલ થાય છે. પછી કેટલાક માઇલ અમદાવાદ

જિલ્લામાં વહીને અમદાવાદ અને ખેડાની સરહદ વચ્ચેથી વહે છે અને ખંભાતના અખાતને મળે છે. નદીનો પ્રવાહ ધીમો છે અને કોરી ઋતુમા તેમાં પાણી થોડુંજ હોય છે તેમજ કિનારા ઉંચા છે તેથી તેના પાણીનો ઉપયોગ ખેતીના કામમા બહુ થઇ શકતો નથી. આ નદીનુ માહાત્મ્ય (મોટાઇ) ગંગા જેટલું ગણાય છે તેથી કહેવાય છે* 'કળિયુગે સાબરમતી ગંગા.' અમદાવાદની દક્ષિણે વૌઠા આગળ સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, માઝમ, મેશ્વો, વાત્રક અને શેઢી એ સાત નદીઓના પાણી એકઠાં થાય છે તેથી તે ક્ષેત્ર ઘણું પવિત્ર મનાય છે, અને ત્યા કાર્તિકી પુનમે મોટી જાત્રા ભરાય છે.

મહી:—વિંધ્યાચળનો પશ્ચિમ છેડો ઉત્તર તરફ અરવલ્લીને મળે છે ત્યા આગળથી નીકળી આ નદી પહેલા ઉત્તર તરફ વહે છે, પછી પશ્ચિમ તરફ ફંટાય છે અને છેવટે ખંભાતના અખાતને મળતા સુધી નૈઋર્ત્ય દિશામાં વહ્યા કરે છે. ગુજરાતમા તે સૌથી પહેલી મહીકાંઠામાં દાખલ થાય છે અને પછી તેનો જમણો કાંઠો ખેડા જિલ્લો અને ખંભાત રાજ્યની હદ નક્કી કરે છે, અને ડાબો કાઠો પંચમહાલ જિલ્લો, વડોદરા રાજ્ય અને ભરૂચ જિલ્લાની સરહદ બને છે.

મહીના કાંઠા ઊંચા હોવાથી તેનું પાણી ખેતરોને પહોંચી શકતું નથી. વળી તે એટલી ઊંડી છે કે કાંઠાની પાસેના કુવાતળાવનાં પાણી તેના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય છે. મહીના ઊંચા કાંઠા તેના કોતરોમા લૂંટ કરનારા કોળીઓનો વાસ, અને પૂર વખતે તેનાં મોજાં ભયંકર હોવાથી આગગાડી થઇ તે પહેલાં મહી ઉતરવામા જોખમ મનાતુ. તેથીજ કહેવત પડી છે કે "ઉતર્યા મહી ને થયા સહી."

નર્મદા:—હિંદુસ્તાનની આ સૌથી પ્રાચીન નદી છે અને ગુજરાતની નદીઓમા સૌથી પવિત્ર અને મોટી છે. જે વખતે ગંગાયમુનાની ઉત્પત્તિ થઇ નહોતી અને સિંધુ પણ નહોતી તે વખતમાં પણ આ નદી વહેતી હતી. તે મધ્ય પ્રાંતોમાં વિંધ્યાચળના અમરકંટક ડુંગર-

* ગંગાની પવિત્રતાનો ખ્યાલ આપી મુકાબલો કરવો.

માંથી નીકળી માળવામાં થઇ ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે. તે વખતે તેને ઉત્તર કાંઠે છોટાઉદેપુર અને દક્ષિણ કાંઠે પશ્ચિમ ખાનદેશ આવી રહે છે; આગળ ચાલતા વડોદરા રાજ્યનો વડોદરા પ્રાંત અને દક્ષિણ રાજપીપળા રાજ્યની હદ આવે છે, ને છેવટે ભરૂચ જિલ્લાના બે ભાગ કરી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ગુજરાતની હદમા નદીનો જેટલો ભાગ છે તેટલા ભાગમાં હોડીઓ ફરી શકે છે. આ નદીએ ઘસડી આણેલા કાંપના ઠરવાથી કપાસને લાયકની ફળદ્રુપ જમીન બનેલી છે. આ નદીને કાંઠે પવિત્ર તીર્થ આવેલાં છે તેમાં ચાણોદ, શુક્લતીર્થ અને ભરૂચ એ મુખ્ય છે.

તાપી:—મધ્યપ્રાંતમાં સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી મધ્યપ્રાંત અને વરાડમાં થઈ આપણા ઇલાકામાં દાખલ થાય છે. આ ઇલાકામા તે પહેલી પૂર્વ ખાનદેશ અને પશ્ચિમ ખાનદેશમાં વહે છે અને પછી ગુજરાતમા દાખલ થાય છે. ગુજરાતમાં તે પહેલા પચાસ માઇલ પહાડ અને જંગલમાં થઇને અને પછી સિત્તેર માઇલ સુરત જિલ્લાના મેદાનમાં થઇને વહે છે, અને છેવટે અરબી સમુદ્રને મળે છે.

તાપીને કિનારે ૧૦૮ તીર્થ પવિત્ર મનાય છે તેમાં અશ્વધાન મુખ્ય છે.

• **ગોદાવરી:**—તેનું મૂળ અરબી સમુદ્રથી લગભગ પચાસ માઇલ દૂર છે અને નાશિક અને અહમદનગર જિલ્લામાં થઇ નિઝામના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. તે નાશિક પાસે પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળે છે. તેનું વહેણ પૂર્વ તરફનું છે. તે પવિત્ર નદી મનાય છે. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનવાસ વખતે આ નદીને કિનારે રહ્યાં હતાં એમ મનાય છે. આ નદી ઉપર આવેલાં નાશિક અને ત્ર્યંબક જાત્રાનાં ધામ છે.

કૃષ્ણા:—મહાબળેશ્વર પાસે પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળે છે. તેનું મૂળ સમુદ્રથી લગભગ ચાળીસ માઇલ દૂર છે. તે શરૂઆતમાં અગ્નિ-કોણ તરફ વહે છે અને ત્યાર પછી તેનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ થાય છે.

તે સતારા જિલ્લો, કોલ્હાપુર રાજ્ય, બેલગામ જિલ્લો, જામખંડી જાગીર અને બીજાપુર જિલ્લામાં થઇ નિઝામના રાજ્યમાં જાય છે.

ધોધ.

સુરપાણ:—નર્મદા નદીમાં ચાણોદથી થોડે દૂર સુરપાણનો ધોધ છે.

ગેરસપ્પા:—પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળતી **શરાવતી** નદી ઉત્તર કાનડામા નવસો ફુટની ઉંચાઇએથી એકદમ નીચે પડે છે, તેથી સુંદર દેખાવ થઇ રહે છે. આ ધોધ આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે ઉંચાઇએથી પડે છે.

કૃતિ.

૧ નદીઓની લંબાઇ નકશા ઉપર દોરી મૂકીને માપો, અને લંબાઇના પ્રમાણમાં નદીઓને નંબર આપો.

૨ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળતી નદીઓ પૂર્વ તરફ અને પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેમાંથી કયી દિશા તરફ વહેતી નદીઓમાં પાણી વધારે ઝડપથી વહેતા હશે?

૩ મુંબઇ ઇલાકાનો માટીનો નકશો બનાવી તેમાં પહાડો, નદીઓ તથા ઉંચી નીચી જમીન બનાવો.

જમીન.

ભૂતળરચનાનો નકશો જોશો તો તમને માલમ પડશે કે સિંધનો ઘણો ભાગ સપાટ મેદાન છે. તેની પૂર્વનો ઘણો ભાગ રણ છે. તેની જમીન સિંધુ નદીએ ઠારેલા કાંપની બનેલી છે અને તે ઘણે ભાગે કાળી છે.

કચ્છની ઉત્તરે કચ્છનું મોટું રણ આવેલું છે. તે રણ પૂર્વથી પશ્ચિમ લંબાઇમાં ૧૬૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૮૦ માઇલ છે. કચ્છની પૂર્વમાં નાનું રણ આવેલું છે તે પૂર્વ પશ્ચિમ ૮૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૦ થી ૪૦ માઇલ છે. દેખાવમાં અને રચનામાં

આ બન્ને રણમાં ખાસ તફાવત નથી. ચોમાસામા કેટલીક વખત દરીઆનું પાણી ફરી વળે છે અને બનાસ અને લુણીનું પાણી આવે છે તેથી આ બન્ને રણ ખારા પાણીથી ઢંકાઇ જાય છે.

ઘણાં વર્ષ પહેલાં રણની જગાએ દરીઓ હતો અને તે જગા ઉંચી થવાથી દરીઆનું પાણી ખસી ગયું. સિકંદરે (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫) રણને મોટું સરોવર જોયું હતું, તે વખત સિંધુ નદીનું પાણી રણ ઉપર ફરી વળ્યું હતું. તેમાં પહેલાં વહાણો ફરી શકતાં હતાં તેની નિશાનીઓ માલમ પડી છે.

જ્યારે સૂર્યનો તાપ પડે છે ત્યારે ખારવાળી જમીનમા મૃગ-જળ દેખાય છે. માત્ર કોઇ ખડકવાળી ઉંચી જમીન ઉપરજ પાણી મળે છે. કોઇ ભૂલું પડેલું પક્ષી કે હરણ, જંગલી ગધેડા અથવા ઊંટની વણજાર સિવાય બીજું કંઇ જવલ્લેજ જોવા મળે છે. રણની સપાટી ઉપર એકથી ત્રણ ઇંચ મીઠાનો થર છે. પણ તે કડવું હોવાથી બારોબાર કામમા લઇ શકાતું નથી. તે ચોકખું કરવામાં આવે તો વાપરી શકાય અને કારખાના નીકળે તો બીજા ક્ષાર પણ રણમાથી મળી શકે.

ગુજરાતમાં પહાડ સિવાયના ભાગમા જમીન ઘણે ભાગે નદી-ઓએ આણેલા કાંપથી બનેલી છે અને તે ફળદ્રુપ છે. તેમાંની કેટલીક ગોરાડુ અને કેટલીક કાળી છે. દરીઆ પાસેની કેટલીક જમીન ખારો પાટ છે.

મહારાષ્ટ્ર ઘણે ભાગે પહાડી છે.

દક્ષિણ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે પણ તેની જમીન મહારાષ્ટ્રના જેવી પહાડી નથી. તેમાં ફળદ્રુપ મેદાનો આવેલાં છે.

કૃતિ.

૧ જમીનની રચના બતાવનારો મુંબઇ ઇલાકાનો નકશો દોરો. તેમાં રણ, પહાડી ભાગ, ફળદ્રુપ જમીન વગેરે જુદા જુદા રંગથી બતાવો.

૨ જમીનની રચના બતાવનારો માટીનો નકશો તૈયાર કરો. તેમાં રણ બતાવવા રેતી, પહાડ બતાવવા સડક બનાવવામાં વપરાતા કાળા પત્થર અને માટી બતાવવા યોગ્ય રંગની માટી વાપરો.

કિનારો.

મુંબઇ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોના પ્રમાણમાં મુંબઇ ઇલાકાનો ઘણો ભાગ દરીઆની પાસે છે.

કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત એ બે અરબી સમુદ્રના ફાંટા છે. એ બે અખાતની વચ્ચે કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ છે.

કરાચી, મુંબઇ અને કારવાડ એ મોટાં બંદરો છે. હિંદુસ્તાનનો પરદેશો સાથેનો ઘણો વેપાર મુંબઇ અને કરાંચી મારફત ચાલે છે.

મોટી નદીઓનાં મુખ પાસે ખાડીઓ છે, અને તેમાં વહાણ લંગર કરી શકે છે; પણ મુખ પાસે દર વર્ષે કાપ ઠરવાથી આ ખાડીઓ પુરાતી જાય છે અને જ્યાં સુધી ખોદાણ કરાવીને મુખની પાસેના માર્ગ ખુલ્લા કરવામા આવે નહિ ત્યાં સુધી આગબોટો માટે એ ખાડીઓ નકામી છે. સિંધુ અને ગુજરાતની કેટલીક નદીઓની અંદર મુખથી કેટલાક અંતર સુધી વહાણ ફરી શકે છે. કોંકણની નદીઓ ટુંકી અને ઝડપથી વહેનારી હોવાથી તેમાં વહાણ ફરી શકતાં નથી. કોંકણ સિવાયના મહારાષ્ટ્રનો ભાગ જો કે દરીઆની પાસે છે પણ વચ્ચે પશ્ચિમઘાટ આવેલો હોવાથી તેને દરીઆનો લાભ મળતો નથી.

પશ્ચિમ કિનારાનો વેપાર વહાણો અને નાની આગબોટો મારફત ચાલે છે.

દરીઆમાં ચાંચીઆ લોકો વહાણ લૂટે નહિ અથવા દુશ્મન તરફથી કાંઇ નુકસાન થાય નહિ તેટલા માટે સરકાર કેટલુંક નૌકાસૈન્ય રાખે છે. મુંબઇ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ અરબી સમુદ્રના નૌકાસૈન્યના ઉપરી છે.

કૃતિ.

૧ મુંબઇ ઇલાકાના જુદા જુદા વિભાગના દરીઆકિનારાની લંબાઇ દોરીથી માપો અને લંબાઇના પ્રમાણમા નંબર આપો.

૨ દરેક વિભાગના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમા તેમના કિનારાની લંબાઇના ક્રમ પ્રમાણે નંબર આપો.

૩ મુંબઇ ઇલાકાનો નકશો દોરી તેમાં બંદરો, અખાતો અને ખાડીઓ દેખાડો.

(બંદરો વિભાગોને લગતી હકીકતમાંથી શોધી કાઢવા.)

ટાઢ–તાપ.

કોઇ દેશનો અભ્યાસ કરતા હોઇએ ત્યારે તે દેશમા ટાઢ–તાપ કેવા પડે છે તે જાણવું જોઇએ. તમે જાણો છો કે તાપ સૂર્યને લીધે પડે છે, પણ કોઇ વખત વધારે તાપ અને કોઇ વખત ઓછો તાપ શાથી પડે છે? વળી કોઇ ગામમા ઓછો તાપ અને કોઇ ગામમા તેજ દિવસે વધારે તાપ શાથી પડે છે?

તમારા ગામમા કયી જગાએ ઓછો તાપ લાગે છે તે તમને ખબર હશે. તળાવને કિનારે અથવા નદીને કિનારે ઓછો તાપ લાગે છે અને જળાશયથી દૂર આવેલા ભાગમા વધારે તાપ લાગે છે. આવીજ રીતે જે દેશની પાસે દરીઓ આવેલો હોય તે દેશમા ઓછો તાપ લાગે છે. વળી દરીઆ પાસેના ભાગમા બહુ ટાઢ પણ વાતી નથી.

તમે કોઇ પહાડ ઉપર ચઢયા છો? જો ચઢયા હશો તો તમને ખબર હશે કે તળેટી કરતાં પહાડ ઉપર તાપ ઓછો લાગે છે. આવી જ રીતે મેદાનના નિચાણના પ્રદેશો કરતાં પર્વતના ઉંચા પ્રદેશોમા તાપ ઓછો લાગે છે.

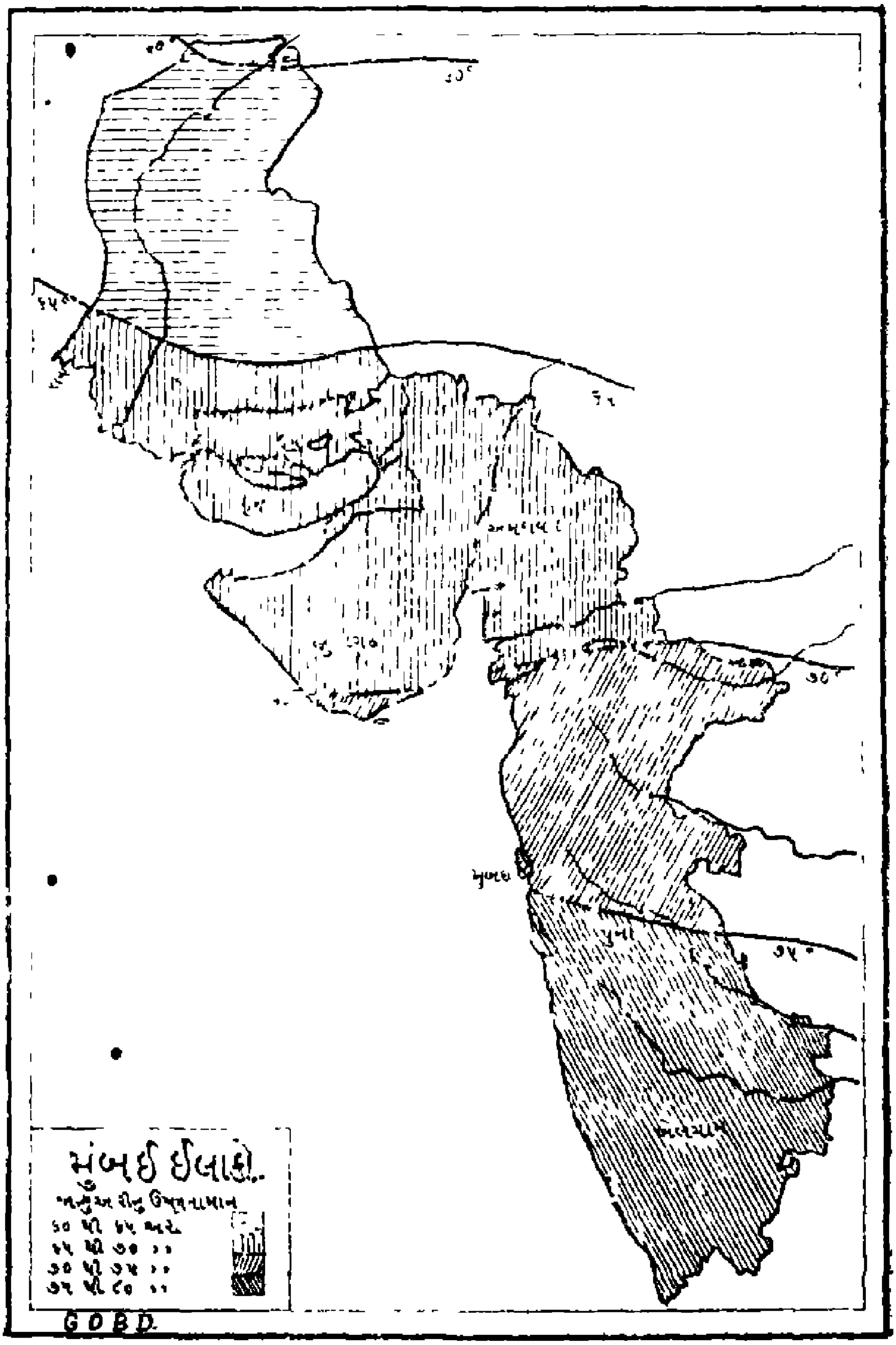
દિવસના કયા ભાગમાં તાપ ઓછો લાગે છે અને કયા ભાગમાં વધારે લાગે છે? બપોરે તાપ સૌથી વધારે હોય છે અને સવારે

તથા સાંજે તાપ ઓછો હોય છે. આનું શું કારણ? બપોરે સૂર્યનાં કિરણ સીધા માથા ઉપર પડે છે તેથી તાપ વધારે લાગે છે અને સવારે અને સાંજે કિરણ તિરકસ પડે છે તેથી તાપ ઓછો લાગે છે. આવીજ રીતે વર્ષના જે ભાગમાં કિરણો સીધાં પડે છે તે ભાગમાં તાપ વધારે પડે છે તેને આપણે ઉનાળો કહીએ છીએ, અને વર્ષના જે ભાગમા કિરણો તિરકસ પડે છે તે ભાગમાં તાપ ઓછો લાગે છે તેને આપણે શિઆળો કહીએ છીએ.

ભૂતળરચનાના નકશામા ઉચ્ચ પ્રદેશો અને દરીઆ પાસે ક્યા મુલક આવ્યા છે તે તપાસો. ઉનાળામાં સૌથી ઓછો તાપ ક્યા મુલકમાં પડતો હશે તે હવે વિચારો. તેવીજ રીતે સપાટ મેદાનના નિચાણના પ્રદેશો અને દરીઆથી દૂર આવેલા પ્રદેશો શોધી કહાડો. સૌથી વધારે તાપ કયા મુલકમાં પડતો હશે તે વિચારો.

તાપ કેટલો પડયો તે તપાસવાને માટે એક યંત્ર આવે છે તેને ગરમીમાપક યંત્ર કહેવામા આવે છે. કોઇને તાવ આવ્યો હોય છે ત્યારે દાક્તર કેટલો તાવ આવ્યો છે તે જોવા જે યંત્ર વાપરે છે તેના જેવુંજ આ યંત્ર હોય છે. આવાં યંત્ર ગામેગામ રાખવામા આવે છે અને સરકાર તરફથી દરરોજ તાપ કેટલો પડયો તેનું માપ લેવડાવવામા આવે છે. આ માપની સરાસરી કાઢીને જે માપ માલમ પડયું છે તેને આધારે ઉનાળામાં અને શિઆળામાં તાપ કેટલો પડે છે. તેના નકશા અહીં આપવામા આવ્યા છે. એક નકશામાં જુલાઇ મહીનામા એટલે ઉનાળામા તાપ કેટલો પડે છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. બીજા નકશામાં જાન્યુઆરી મહીનામાં એટલે શિઆળામાં કેટલો તાપ પડે છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે.

જાન્યુઆરીનું માપ બનાવનારો નકશો જુઓ. તેમાં ગરમીના અંશ દેખાડનારી લીટીઓ દોરેલી છે. નકશો જોતા માલમ પડશે કે, જેમ દક્ષિણ તરફ જઇએ છીએ તેમ તાપ વધારે પડતો જાય છે. એટલે ઉત્તર તરફ ટાઢ વધારે પડે છે અને દક્ષિણ તરફ ઓછી પડે

મુંબઈ
મુંબઈ ઈલાકો.
૬૦ થી ૬૫ અંશ
૬૫ થી ૭૦ ,,
૭૦ થી ૭૫ ,,
૭૫ થી ૮૦ ,,
GOBD.

છે. સિંધના છેક ઉત્તરના ભાગમાં ૬૦ અંશથી પણ ઓછો તાપ પડે છે. આતો સરાસરી કાઢેલી છે ઓછામાં ઓછો તાપ તો આથી ઘણો ઓછો હોય છે એટલે તદ્દન ઉત્તરના ભાગમા બહુજ ટાઢ પડે છે.

કરાંચીની ઉત્તરે થોડે દૂર એક લીટી જાય છે ત્યાંથી તે લગભગ તાપી નદી સુધી ૬૫ થી ૭૦ અંશ હોય છે. તાપી નદીથી તે મુંબઈ અને પુનાની લગભગ જતી લીટી સુધીના પ્રદેશમા ૭૦ થી ૭૫ અંશ હોય છે, અને ત્યાથી દક્ષિણના પ્રદેશમાં ૭૫ થી ૮૦ અંશ સુધી હોય છે.

ઉનાળામા તાપ કેટલો પડે છે તે જોવાને જુલાઈના માપનો નકશો જુઓ. આ નકશામાં માલમ પડશે કે ઉત્તર તરફના પ્રદેશોમા તાપ વધારે પડે છે, અને જેમ દક્ષિણ તરફ જઇએ છીએ તેમ તાપ ઓછો થતો જાય છે. સિંધના સૌથી ઉત્તરના ભાગમા સરાસરી તાપ ૯૦ અંશથી વધારે હોય છે; જો કે વધારેમા વધારે તાપ તો ૧૨૦ અંશ સુધી હોય છે. સિંધના મધ્ય ભાગમા ૯૦ થી ૮૫ અંશ હોય છે. દક્ષિણ સિંધ અને તેની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશમાં ૮૫° થી ૯૦ અંશ હોય છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ૮૦ થી પણ ઓછો તાપ પડે છે.

કૃતિ.

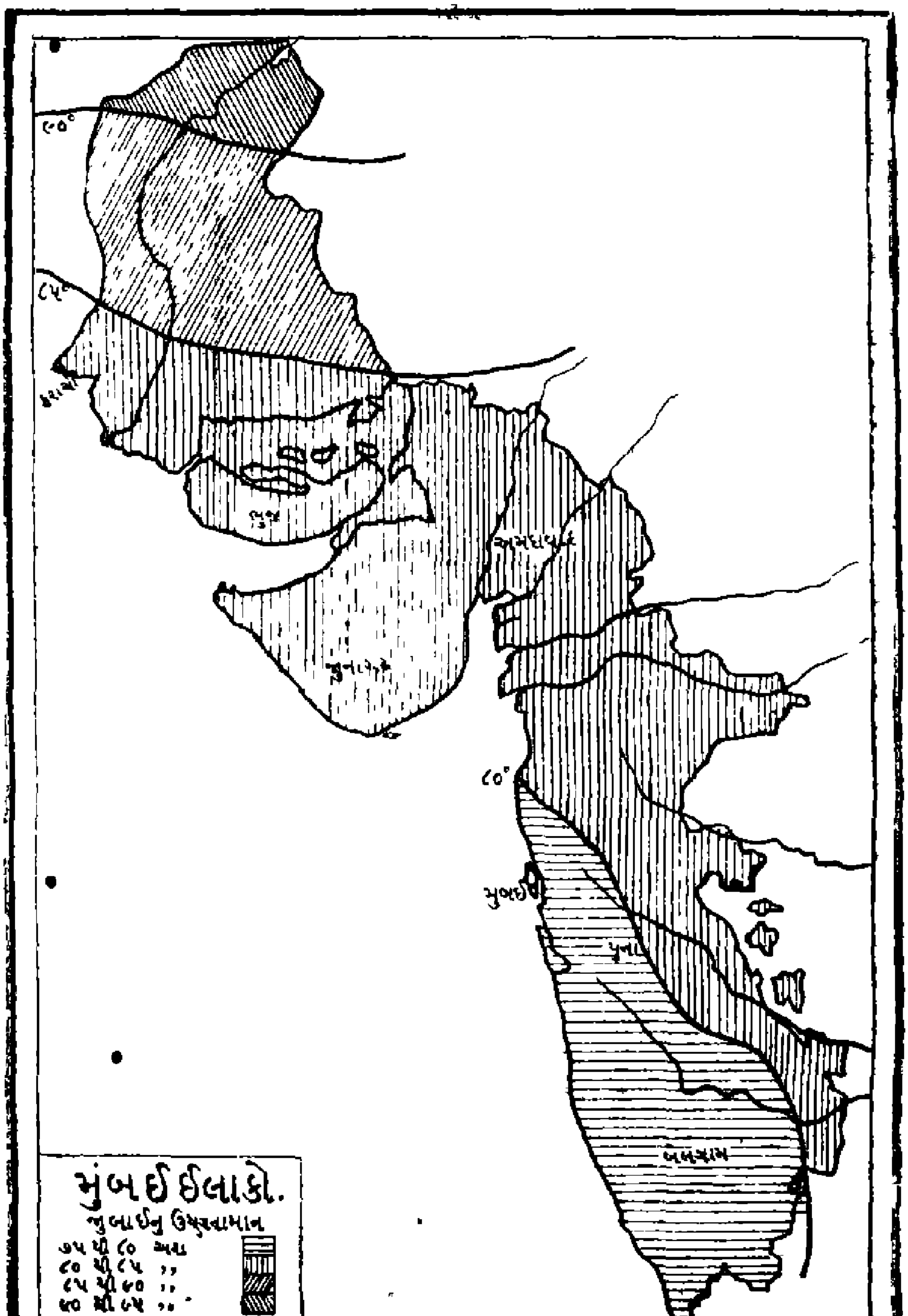
૧. જુલાઇનું ઉષ્ણતામાન બતાવનારો નકશો દોરો. તેમાં જુદા અંશ દેખાડવા જુદા જુદા રંગ પુરો.

૨. જાન્યુઆરીનું ઉષ્ણતામાન બતાવનારો નકશો ઉપર મુજબ દોરો.

૩. ભૂતળરચનાનો નકશો દોરી તેના ઉપર જુલાઇનું ઉષ્ણતામાન બતાવનારી લીટીઓ દોરો.

૪. એકજ નકશા ઉપર જુલાઇનું ઉષ્ણતામાન અને જાન્યુઆરીનું ઉષ્ણતામાન બતાવનારી જુદા રંગોની લીટીઓ દોરો.

૫. શિઆળામાં અને ઉનાળામાં ગરમીનો તફાવત વધારેમા વધારે અને ઓછામાં ઓછો હોય તેવા પ્રદેશો જણાવો.

૯૦°
૮૫°
૮૦°
કરાંચી
ભુજ
અમદાવાદ
જુનાગઢ
મુંબઈ
પુના
બેલગામ
મુંબઈ ઈલાકો.
જુલાઈનું ઉષ્ણતામાન
૭૫ થી ૮૦ અંશ
૮૦ થી ૮૫ ,,
૮૫ થી ૯૦ ,,
૯૦ થી ૯૫ ,,
G.O.B.D.

વરસાદ.

આપણા જીવનનો ઘણો આધાર વરસાદ ઉપર છે, માટે આપણે વરસાદ સંબંધી કાઇક જાણવું જોઇએ.

ઉનાળામાં તાપ બહુ પડે છે, એટલે દરીઆના પાણીની પુષ્કળ વરાળ બને છે અને આકાશમાં ઊંચે ચઢે છે. જમીન પણ તપેલી હોય છે અને તેની જોડે સંબંધમાં આવેલી હવા તપવાથી હલકી થાય છે અને તે ઊંચી ચઢે છે. તેની જગા દરીઆની ઓછી તપેલી અને ઘટ્ટ હવા લે છે. આ હવા પણ તપીને ઊંચી ચઢે છે એટલે દરીઆમાંથી બીજી હવા આવે છે. આ પ્રમાણે દરીઆમાંથી ભેજવાળો એટલે વાદળાંવાળો પવન જમીન તરફ વાયા કરે છે. જ્યારે જ્યારે એ વાદળા કોઈ પર્વતને લીધે આગળ જઈ શકતાં નથી ત્યારે પર્વતની બાજુએ ઊંચે ચઢે છે, અને પર્વતના શિખરો સુધી પહોચે છે, ત્યારે તે ઠંડીથી ઠરે છે, અને વરસાદરૂપે નીચે પડે છે.

ચોમાસાના પવન હિંદી મહાસાગર અને અરબી સમુદ્રમાંથી જમીન તરફ વાય છે, અને મુંબઇ ઇલાકામાં પહેલાં પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલા સહ્યાદ્રિનાં શિખરો સુધી પહોચી જાય એટલે વાદળાં ઠરીને કોંકણમા વરસાદ પડે છે. જે વાદળા સહ્યાદ્રિના શિખરોથી ઉંચાં જાય છે તે તેના ઉપરથી પસાર થઈ જાય છે અને પૂર્વ તરફ આગળ પહાડનાં શિખરો રોકનાર મળે છે તો થોડો ઘણો વરસાદ પડે છે, નહિ તો આગળ ચાલ્યાં જાય છે.

તાપી નદીથી ગુજરાતની ઉત્તર હદ સુધી ગુજરાતની પૂર્વે અને ઇશાને અરવલ્લી દેવગઢબારીઆ અને રાજપીપળા વગેરે ડુંગરો આવેલા છે, પણ તે બહુ ઉચા નથી. આ ડુંગરાઓને લીધે થોડાં વાદળાં રોકાય છે. ગુજરાતમાં સાધારણ વરસાદ પડે છે.

સિંધમાં પૂર્વે સરહદ ઉપર મોટું રણ આવેલું છે, અને વાદળાંને રોકનાર પર્વત જેવું કંઈ નથી તેથી વરસાદ નહિ જેવોજ પડે છે.

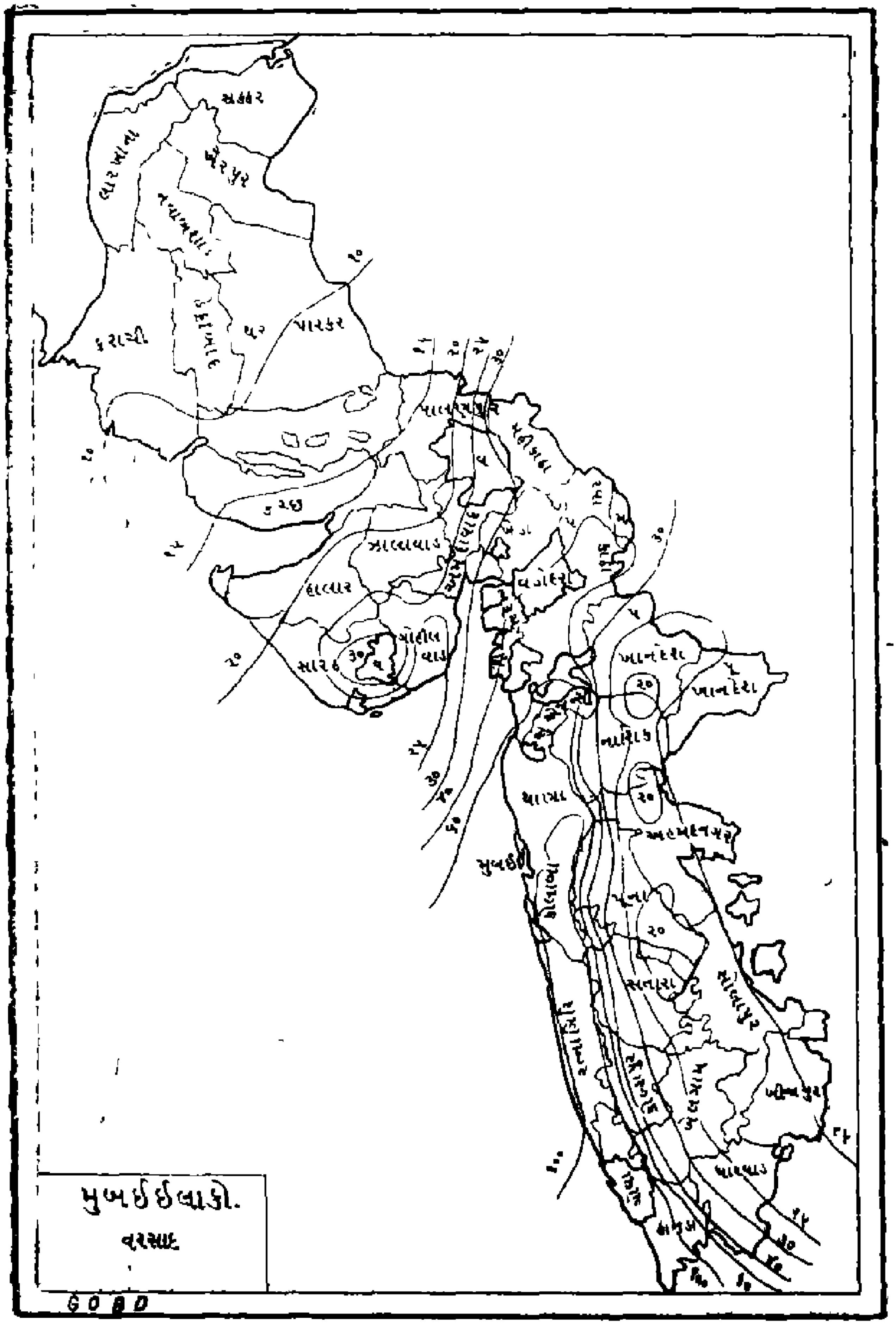
પશ્ચિમઘાટની પૂર્વમા આવેલા કેટલાક ભાગમા શિઆળામાં મદ્રાસ તરફથી ભેજવાળો પવન આવે છે તેને લીધે કેટલોક વરસાદ પડે છે.

વરસાદ કેટલો પડયો તે માપવાને માટે એક યંત્ર આવે છે તેનાથી વરસાદ મપાય છે. વરસાદનું માપ ઇંચથી થાય છે. એમ ધારો કે લોકો એમ વાત કરે છે કે આપણા ગામમાં એક ઈંચ વરસાદ પડયો. આથી તમે શું સમજ્યા ? એનો અર્થ એ કે તમારા ગામની આસપાસ પાળ બાંધી હોત અને પાણીને જવા દીધું હોત નહિ અને પાણી જમીનમાં નીચે ઉતરી પણ ન ગયું હોત, અને બીજી કોઇ પણ રીતે વરસાદથી પડેલું પાણી જરાએ ઓછું ન થયું હોત, તો આખા ગામમાં પાણી ભરાઈ રહ્યું હોત તેની ઉંડાઈ એક ઇંચ થાત.

વરસાદ માપવાના યંત્રથી જુદી જુદી જગાઓએ સરકાર તરફથી માપ લેવડાવવામા આવે છે. કેટલાક વર્ષોની સરાસરી કાઢીને તે જગાઓએ દર વર્ષે કેટલોક વરસાદ પડે છે તે નક્કી કરવામા આવ્યું છે. આ સરાસરીને આધારે નકશો તૈયાર કરવામા આવ્યો છે. તે જુઓ.

પશ્ચિમઘાટની પાસેના પ્રદેશમાં લગભગ સો ઇંચ વરસાદ પડે છે, અને તે પ્રદેશની આસપાસ બીજો પ્રદેશ આવે છે તેમા ૬૦ થી ૧૦૦ ઇંચ પડે છે. ત્યાર પછી ૪૦ થી ૬૦ ઇંચનો પ્રદેશ આવે છે. એ પ્રમાણે જેમ પશ્ચિમઘાટથી દૂર જઇએ છીએ તેમ વરસાદ ઘટતો જાય છે.

કાઠિઆવાડમા ટેકરાઓ આવેલા છે. ત્યાં તે પ્રદેશની આસપાસના બીજા ભાગ કરતાં કાંઇક વધારે વરસાદ પડે છે. સિંધના ઘણા ભાગમાં પાંચ ઇંચથી પણ ઓછો વરસાદ પડે છે.

મુંબઈ ઈલાકો.
વરસાદ

કૃતિ.

૧. મુંબઈ ઇલાકામા પડતો વરસાદ બતાવનારો નકશો કાઢો. તેમા જુદાં જુદાં માપ દેખાડવા જુદા જુદા રંગ પૂરો. (સૌથી વધારે વરસાદ દેખાડવા ઘેરા અને ઓછો વરસાદ દેખાડવા આછા રંગ પસંદ કરવા.)

૨. પશ્ચિમઘાટ મુંબઈ ઇલાકાની પૂર્વ સરહદ ઉપર ખસેલો હોત તો વરસાદ ઉપર શી અસર થાત?

૩. ગુજરાતની સરહદ ઉપરના પર્વતો ન હોત તો વરસાદ ઉપર શી અસર થાત?

૪. હાલા પર્વત સિંધની પૂર્વ સરહદ ઉપર હોત તો વરસાદ ઉપર શી અસર થાત?

વનસ્પતિ.

કોઈ પણ જમીનમા ગમે તે જાતની વનસ્પતિ ઊગી શકતી નથી. વનસ્પતિને આપણી માફક જીવવાને માટે ખોરાક લેવો પડે છે. આ ખોરાક જમીન, હવા અને પાણીમાંથી મળે છે. દરેક જાતની વનસ્પતિનો ખોરાક એકજ જાતનો નથી. તેમજ બધી વનસ્પતિને એકજ જાતની હવા માફક આવતી નથી. આથી જુદી જુદી જમીનમાં અને જુદી જુદી હવા પ્રમાણે જુદી જુદી વનસ્પતિ ઊગે છે. ગરમીમા અને ભેજમા તફાવત પડે છે તે પ્રમાણે પણ વનસ્પતિમાં ફેરફાર થાય છે. આથી કરીને આપણે બધી જગાએ એકજ જાતની વનસ્પતિ જોતા નથી.

રણના પ્રદેશમા જ્યા સમુળગું પાણી હોતુ નથી અને ફક્ત રેતીજ હોય છે, ત્યાં કોઈ જાતની વનસ્પતિ ઊગતી નથી. રણના કાંઠાના પ્રદેશોમાં વર્ષના ઘણા ભાગમા પાન ન દેખાતાં હોય એવી કાંટાવાળી ઝાંખરાં જેવી વનસ્પતિ થાય છે. તેથી કરીને સિંધ, કચ્છ, પાલણપુર, કાઠિઆવાડ અને તળ ગુજરાતના રણ પાસેના પ્રદેશમાં

થોર, ખરસાડી, કેરડા અને બાવળ જેવી વનસ્પતિ અને થોડી ઘાસ થાય છે.

પહાડી જમીનમાં પણ કંઈ ઊગતુ નથી, પણ ચોમાસામાં અથવા બીજી ઋતુમાં જ્યાં પાણી હોય તેવી જગાએ ખુલ્લા ભાગોમા લીલ અને છાયાવાળી જગાએ લીલ ઉપરાંત હંસરાજ અને તેવી એકજ જાતની વનસ્પતિ ને નીચું ઘાસ થાય છે.

પહાડની પાસે અને બાજુઓ ઉપર જ્યા માટી બનેલી હોય અને વરસાદ અનુકૂળ પડતો હોય ત્યા જાતજાતની વનસ્પતિ ઊગી નીકળે છે અને જંગલ બને છે. કાઠિઆવાડમાં ગીર, ગુજરાતમાં, પંચમહાલ, લુણાવાડા, રાજપીપળા, ડાંગ વગેરે તેમજ પશ્ચિમઘાટના જંગલો ઘણી વનસ્પતિથી ભરપુર છે. આ જંગલોમાં સાગ, ટનછ, ખેર, સીસમ, વાંસ, ખાખરો આસંદરો, આશોપાલવ, ઉંબરડો વગેરે ઘણી જાતના ઝાડ થાય છે. પશ્ચિમઘાટના જંગલોમાં સાગ સારો થાય છે અને કોંકણ તરફના જંગલોમાં સુખડ પણ થાય છે.

જંગલો સિવાય સપાટ મેદાનોમા ઝાડમા વડ, પીપળો, લીમડો, આમલી, મહુડો, રાયણ, જાંબુડો, આંબો, અને બાવળ ઘણી જગાએ માલમ પડે છે. દરીઆકિનારા પાસેના પ્રદેશોમાં તાડ, ખજુરી, નાળિએરી વગેરે માલમ પડે છે.

પાક.

ઉપર બતાવેલી કુદરતી રીતે ઊગેલી વનસ્પતિ ઉપરાંત માણસોએ જાતમહેનતથી જમીન સુધારી ખેડ કરી પોતાના ઉપયોગમાં આવે અને સારો નફો થાય અને હવાપાણીને અનુકૂળ હોય તેવી વનસ્પતિ ઉગાડી છે. ખોરાક તરીકે ઉપયોગમા આવતાં જાતજાતનાં અનાજ, કઠોળ, શાકતરકારી, ફળઝાડ, ફુલઝાડ, તેલીબીઆં, કપાસ, શણ, ભીંડી વગેરે અનેક જાતની વનસ્પતિ યોગ્ય જમીનમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

સિંધ:—સિંધની જે જમીન કાંપની બનેલી છે, કાળીછે અને જ્યાં પાણીની સગવડ છે ત્યાં કપાસ અને ઘઉં એ મુખ્ય પાક છે.

ગુજરાત:—કાઠિઆવાડમાં મઠ, બાજરી, બંટી વગેરે સાધારણ અનાજ અને કપાસ થાય છે. ભાલમા ઘઉં અને કપાસ થાય છે. ખેડા જિલ્લામાં તમાકુ, પંચમહાલમાં મકાઇ, ભરૂચમાં કપાસ, સુરતમાં કપાસ અને ડાંગર એ મુખ્ય પાક છે. આ ઉપરાંત જાતજાતનાં અનાજ વાવવામાં આવે છે.

મહારાષ્ટ્ર:—ઉચ્ચ પ્રદેશમાં જ્યા હવા સમધાત છે ત્યાં જાતજાતના મેવા થાય છે. સપાટ પ્રદેશમાં કપાસ, તેલીબીઆં, ઘઉં, બાજરી વગેરે થાય છે.

કોંકણ:—મુખ્ય પાક ડાગર છે.

કર્ણાટક:—અહીંનો પાક મહારાષ્ટ્રના જેવાજ છે.

પ્રાણી.

પાળેલા પ્રાણીઓમા રણવાળા પ્રદેશોમાં ઊંટ અને ગધેડા માલમ પડે છે. તે સિવાય બીજા બધા ભાગોમાં ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં માલમ પડે છે. કચ્છ અને કાઠિઆવાડ ઘોડાને માટે ઘણા વખતથી પ્રખ્યાત છે.

જંગલી પશુમા હરણ, કુક્કર, રીંછ, દીપડા, વાઘ વણખેડાએલા ભાગોમાં માલમ પડે છે. ગીરનારની પાસેના જંગલમાં સિંહ માલમ પડે છે, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઇ ગઇ છે.

લોકો.

અનાર્યો:—મુંબઇ ઇલાકાના મૂળ વતનીઓ અનાર્યો હતા. તેમના વંશજો ભીલ, નાયકડા, કોળી, વાઘેર, દૂબળા વગેરે ટેકરીઓ અને જંગલોમાં વસે છે. ગુજરાતમાં તેઓ પંચમહાલ, રેવાકાંઠા, સુરત જિલ્લો અને સુરત એજન્સી તથા તેની પાસેના વડોદરા રાજ્યના મુલકમાં તેમજ કાઠિઆવાડમાં માલમ પડે છે. અનાર્યો દેવીને ખાસ માને છે.

દ્રાવિડો:—આર્યોની પહેલાં **હિંદુસ્થાનમા** દ્રાવિડો સત્તામાં હતા. તેઓમાં પણ સભ્યતા હતી. **વિંધ્યાચલની** દક્ષિણના **મુલકમાં** તેમના વંશજો માલમ પડે છે. **કર્ણાટકની** ભાષા કાનડી દ્રાવિડોની મૂળ ભાષામાથી ઉતરી આવેલી છે.

આર્યો:—આ પ્રજા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં **હિંદુસ્થાનમા** આવી હતી અને ધીમે ધીમે બધે પ્રસરી હતી. હિંદુ ધર્મ તેમનોજ સ્થાપેલો છે. હાલના હિંદુઓ થોડે ઘણે અંશે આર્યોમાંથી ઉતરી આવેલા છે. જો કે હાલના હિંદુઓમાના ઘણા લોકો આર્યો અને બીજી પ્રજાઓ જેવી કે દ્રાવિડો, શક લોકો વગેરેના મિશ્રણથી થએલા છે.

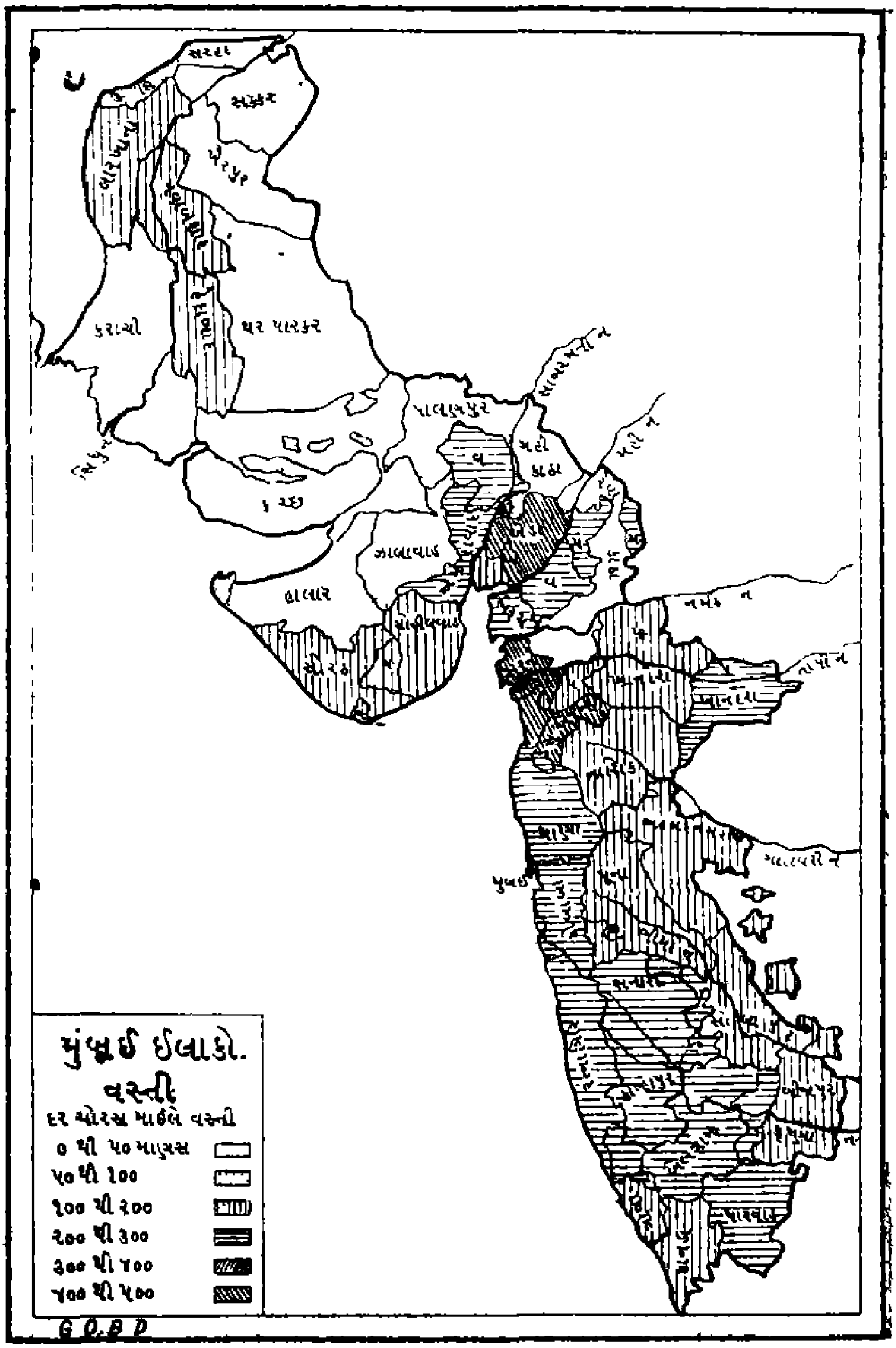
મુસલમાનો:—સાતમી સદીની શરૂઆતથી તે અરાઢમી સદી સુધી પરદેશોમાથી મુસલમાનોએ અહીં આવ્યા કર્યું, અને તેમાના કેટલાક અહી ઘર કરીને રહ્યા. આમ છતા અહીના મુસલમાનોનો થોડોજ ભાગ પરદેશીઓમાથી ઉતરી આવેલો છે.

પારસી:—પારસીઓ મૂળ ઈરાનમાંથી આવેલા. સાતમી સદીના વચલા ભાગમા ઈરાન **આરબ** લોકોએ જીતી લીધુ. કેટલાક ઈરાનીઓ ઘરબાર છોડી નાઠા અને આસપાસના પહાડી મુલકમાં સો વર્ષ છુપા ભરાઇ રહ્યા. ત્યા તેમને ઘણું દુઃખ પડયુ. ત્યાર પછી તેઓ **ઓરમઝમાં** પંદર વર્ષ રહ્યા. ત્યા પણ તેમને સતાવવામાં આવ્યા એટલે તેઓ વહાણમા બેસી બૈરા છોકરા સાથે **કાઠિઆવાડની** દક્ષિણે આવેલા **દીવ** બંદરે ઉતર્યા. ત્યા કેટલોક વખત રહી **સંજાણ** ગયા, અને **સંજાણથી** તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતમા પ્રસર્યા.

વસ્તી.

મુંબઈ ઇલાકાની કુલ વસ્તી લગભગ ત્રણ કરોડ છે; તેમાં પોણો ભાગ હિંદુઓ છે. લગભગ પાંચમો ભાગ મુસલમાનો છે, અને બાકીના ભાગમાં પારસી, યાહુદી, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે છે.

જ્યાં જિંદગી સુખેથી ગાળી શકાય ત્યાં બહુ લોકો વસે છે, અને જ્યાં જિંદગીની અનુકૂળતા ઓછી હોય ત્યા વસ્તી ઓછી

મુંબઈ ઈલાકો.
વસ્તી
દર ચોરસ માઈલે વસ્તી
૦ થી ૫૦ માણસ
૫૦ થી ૧૦૦
૧૦૦ થી ૨૦૦
૨૦૦ થી ૩૦૦
૩૦૦ થી ૪૦૦
૪૦૦ થી ૫૦૦
કરાચી
થર પારકર
કચ્છ
હાલાર
ઝાલાવાડ
પાલણપુર
મુંબઈ
G.O.B.D

હોય છે. વસ્તીનો નકશો જુઓ. સિંધની ઓછી વસ્તી તરત તમારૂં ધ્યાન ખેંચશે. ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે, તેથી ખેતીવાડી થઈ શકે નહિ અને પાણીની તાણ પડે, તેથી નદીની પાસેના મુલકમાંજ વસ્તી છે.

કચ્છ, ઉત્તર કાઠિઆવાડ અને પાલણપુરમાં પણ તેજ કારણથી વસ્તી ઓછી છે. મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠામાં પર્વતો અને જંગલો હોવાથી વસ્તી ઓછી છે. ખેડા અને સુરતમા ફળદ્રુપ જમીનને લીધે વસ્તી ઘણીજ ઘાડી છે. આખા ઇલાકામાં આવી ઘાડી વસ્તી બીજે નથી. અમદાવાદમાં પાણીની અછતવાળા અને રણ જેવા પ્રદેશો છે, પણ હુન્નર ઉદ્યોગને લીધે અમદાવાદ શહેરની વસ્તી વધી ગએલી છે, તેથી જિલ્લાની વસ્તી કાઠિઆવાડ કરતાં વધી છે.

પશ્ચિમઘાટ પાસેના પ્રદેશમાં વસ્તી સારી છે તેનું કારણ ત્યા વરસાદની સરળતા છે. પશ્ચિમ ખાનદેશ અને તેની દક્ષિણમાં આવેલા જિલ્લાઓમાં જમીન પહાડી છે અને વરસાદ ઓછો પડે છે તેથી વસ્તી ઓછી છે. પૂર્વ ખાનદેશમા થોડો પહાડી ભાગ છે પણ બાકીની જમીન ફળદ્રુપ હોવાથી કપાસનો પાક સારો થાય છે, તેથી વસ્તી પાસેના જિલ્લાઓ કરતા વધારે છે.

ધર્મો.

હિંદુઓ:—આ લોકો વેદ અને પુરાણમા જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ પાળે છે. તેઓ ઘણા દેવદેવીને પૂજે છે, પણ કેટલાક તેમાંથી પોતાના ઇષ્ટદેવનેજ માને છે. તેમા મુખ્ય બે ભાગ છે; એક શૈવ અને બીજો વૈષ્ણવ. શિવમાર્ગીઓ શિવને પૂજે છે અને વિષ્ણુમાર્ગીઓ વિષ્ણુના અવતારોમાંથી ગમે તે અવતારને માને છે. છેક નીચી વર્ણના હિંદુઓ સિવાય હિંદુઓ નિત્ય જમતા પહેલાં નાહીને શુદ્ધ થઇને દેવ પ્રીત્યર્થે કંઇક કરે છે.

જૈનો:—આ લોકો રહેણી કરણીમાં હિંદુઓના જેવાજ છે.

તેઓ જીવદયાને વધારે માને છે. તેમાંનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજક છે. તેઓ તીર્થંકરોને પૂજે છે. તેઓ ઋષભદેવજીને પહેલા અને મહાવીર સ્વામીને છેલ્લા તીર્થંકર માને છે. ગુજરાતમાં તેમનાં ઘણાં સુંદર અને જોવા લાયક દહેરાં છે.

ઇસ્લામ:—મુસલમાનો **ઇસ્લામ** ધર્મ પાળે છે. તેમના ધર્મના સ્થાપક **હઝરત મહંમદ પેગમ્બર** સાહેબ છે. તેઓનું પવિત્ર પુસ્તક **કુરાન** છે. તેઓ મૂર્તિને માનતા નથી.

જરથોસ્ત:—પારસીઓ **જરથોસ્ત** ધર્મ પાળે છે. તેઓ એક ઇશ્વરને માને છે, અને પંચ મહાભૂતોને પૂજે છે. ઇરાનથી આણેલા પવિત્ર અગ્નિને તેઓ સાચવી રાખે છે. તેમનું મંદિર અગિઆરી કહેવાય છે.

ખ્રિસ્તી:—યુરોપીઅનોના સમાગમમા આવવાથી કેટલાક લોકો ખ્રિસ્તી થયા છે. **બાઇબલ** તેમનું ધર્મપુસ્તક છે અને મહાત્મા **જીસસ ક્રાઇસ્ટ** તેમના ધર્મના સ્થાપક છે. ઈસ્વી સન તેજ મહાત્મા ઉપરથી ચાલે છે.

કૃતિ.

૧. વસ્તીની ઘીચતા બતાવનારો નકશો દોરો. તેમા જુદી જુદી ઘીચતા બતાવવા જુદા જુદા રંગ પૂરો.

૨. ઈલાકાનો નકશો દોરી તેમાં હાલ અનાર્યો વસતા હોય તે પ્રદેશમાં રંગ પૂરો.

૩. અનાર્યોના રહેઠાણવાળા પ્રદેશની વસ્તી આછી કેમ છે તે સમજાવો.

ધંધા.

વસ્તીનો મોટો ભાગ (લગભગ ૬૪ ટકા) ખેતીવાડીમાંથી ગુજરાન ચલાવે છે. બીજો થોડો ભાગ જંગલની પેદાશ એકઠી કરીને અથવા ભરવાડનું કામ કરીને ગુજરાન ચલાવે છે. આવી રીતે લોકોના મોટા ભાગનો આધાર જમીન અને તેથી થતી પેદાશ ઉપર છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક લોકો માલ લાવવા લઇ જવા માટે વાહનો ફેરવવાનું કામ કરે છે. વળી કેટલાક લોકો મકાનો બાંધવાનું અગર ખેડુતનાં ઓજારો તૈયાર કરવાનું કામ કરે છે. આમ આ બધા પણ જમીન ઉપર આડકતરી રીતે આધાર રાખનારા છે.

વસ્તીનો બહુજ થોડો ભાગ ઉદ્યોગોમાં રોકાએલો છે. ગુજરાતના મોટાં શહેરો મુંબઈ, સોલાપુર વગેરે સ્થળે સુતર વણવાની મીલો છે તેમાં કેટલાકને રોજી મળે છે. જે પ્રદેશોમાં કપાસ ઊગે તે પ્રદેશોમાં કપાસ લોઢવાનાં જીન છે. આ ઉપરાંત મોટા શહેરોમાં પરચુરણ કામનાં કારખાનાં છે.

એ સિવાય બાકીના લોકો વેપાર અથવા નોકરી કરીને ગુજરાન ચલાવે છે.

ખનીજો:—ઇલાકામાંથી ખનીજો કાઢવાનું કામ મોટા પાયા ઉપર થતું નથી. ખારાઘોડા અને દરીઆકિનારાના કેટલાક ભાગમાં મીઠું પકવવાનું કામ થાય છે. મકાનો બાંધવા માટેના પત્થર પહાડોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે. સિંધમાં ફટકડી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પંચમહાલમાં શિવરાજપુર પાસેના ડુંગરોમાંથી મેંગેનિઝ ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

નિકાસ અને આયાત.

આપણે ત્યાં ખેતી અને જંગલની પેદાશ ઘણી થાય છે તેમાંથી આપણી જરૂરિઆત કરતાં વધારાનો માલ પરદેશ મોકલીએ

છીએ. આમા મુખ્યત્વે કરીને જાતજાતનાં અનાજ, તેલીબીઆં અને રૂ છે. તૈયાર થએલા માલમાંથી આપણી મીલોમાં પેદા થએલું કાપડ હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતોમા અને થોડું પરદેશ જાય છે.

તૈયાર થએલું પરદેશી કાપડ, ખાંડ, જાતજાતના રંગ, સ્ટેશનરીનો સામાન, દવાઓ, કેરોસીન વગેરે દરરોજની જરૂરિઆતનો કેટલોક સામાન આપણે પરદેશથી મંગાવીએ છીએ.

આપણી માલો અને કારખાના માટે સાચાકામ, તેમાં બાળવાના ખાણના કોલસા, અને બીજો સામાન બહારગામથી મંગાવીએ છીએ.

વેપારના માર્ગ.

અસલના વખતમાં જ્યારે આગગાડી નહોતી ત્યારે એક જગાએથી બીજી જગાએ ગાડામાં જવાતુ, માલ લઇ જવા માટે પોઠોની વણઝાર જતી, અને વણઝારાઓ બળદની પીઠ ઉપર માલ લઇ જતા. જાત્રાએ જવા માટે લોકો એકઠા થઈ સંઘ કહાડતા. દૂરની મુસાફરી માટે વળાવા લીધા સિવાય જવાતું નહિ. આ રીતે મુસાફરી કરવામા ઘણો વખત જતો અને ઘણી ઘણી અડચણો પડતી, વળી આ અડચણો ઉપરાંત લૂંટારાનો પણ ભય રહેતો. ચોમાસામાં ચીલાનું ઠેકાણું હોય નહિ અને નદી નાળાં ઉપર હાલની માફક પૂલની ગોઠવણ નહોતી તેથી ચોમાસામા મુસાફરી ભાગ્યેજ થઈ શકતી.

તે વખતે મોટી નદીઓમા હોડીઓ અને નાનાં વહાણ મુસાફરો અને માલ લાવવા લઈ જવાનું કામ કરતાં. પશ્ચિમનો દરીઆકિનારો ચોમાસા સિવાય જતી આવતી હોડીઓ અને વહાણોથી હારદોર રહેતો, પણ વહાણોને પવન ઉપર ઘણો આધાર રાખવો પડતો. વળી વહાણોમાં પણ ચાંચીઆઓની બીક રહેતી, અખાત્રીજે વહાણો ફરતાં બંધ થતાં, તે પછી નાળિએરી પુનમે સફર શરૂ કરવામાં આવતી.

મુંબઈ ઈલાકો
વેપારના માર્ગ
પહોળા માપની બેવડી લાઈન
" " એકવડી લાઈન
નાના માપની લાઈન
બંદર
મુંબઈ
અમદાવાદ
રાજકોટ

પરદેશો જોડે વેપાર મોટા વહાણો મારફત ચાલતો, અને ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ ઇરાન, આફ્રિકા, જાવા વગેરે પ્રદેશો સાથે વેપાર ખેડતા. ગુજરાતના ચાંચીઆઓ ઠેઠ સોકોટ્રા સુધી લૂંટ ચલાવતા.

રેતાળ મુલકોનો વેપાર ઊંટ ઉપર ચાલતો. સાધારણ સપાટ પ્રદેશોમાં ગામે ગામ રાયકાઓ ઝડપથી મુસાફરી કરનારી સાંઢ-ણીઓ રાખતા, અને તેમને લોકો ગરજના પ્રમાણમા પૈસા આપતા.

હવે એક ગામથી બીજે ગામ જવા માટે આગગાડી થઇ છે. જે ગામોમાં હજી આગગાડી નથી થઇ તે ગામોમા પણ મોટાં ગામો અથવા રેલવે સ્ટેશન સાથે જોડનારી પાકી સડકો થએલી છે. નદીઓમાં ચાલતી હોડીઓ ઓછી થઈ છે અને કિનારાના વહા-ણોમાં ચાલતો વેપાર ઘટયો છે; પણ પરદેશો જોડેનો વેપાર મુંબઇ અને કરાંચી બંદર મારફત ધમધોકાર આગબોટોમા ચાલે છે. આગ-બોટો ભર દરીએ ચોમાસામાં પણ ચાલે છે.

તમે આગગાડી તો જોઇ હશે અને કદાચ તેમાં બેઠા પણ હશો. તે કેવી ઝડપથી ચાલે છે? જેટલી મુસાફરી ગાડામા એક દિવસમા ન થાય તેટલી આગગાડીમાં એક કલાકમાં થાય છે. વળી તે કેટલા બધા લોકો અને કેટલો બધો સામાન ખેંચી જાય છે?

વેપારના માર્ગનો નકશો જુઓ. ગુજરાતનાં મોટા ગામોને જોડનારી એક મોટા માપની પાકી સડક (લાઇન) છે તેને ટૂંકામા **બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવે** કહેવામા આવે છે. તેનું આખું નામ મુંબઇ વડોદરા અને મધ્ય હિંદુસ્થાન રેલવે છે. તે લાઇનનો એક ભાગ મુંબઇથી વીરમગામ સુધી છે અને તેના ઉપર તળ ગુજરાતનાં શહેરો અને લગભગ બધાં મોટાં ગામ આવી જાય છે.

તળ ગુજરાતમાંથી કાઠિઆવાડ જવા માટે એક નાના માપની લાઇન અમદાવાદથી ધોળકા થઇ બોટાદ સુધી જાય છે, અને ત્યાંથી ભાવનગર અથવા કાઠિઆવાડનાં બીજાં ગામોમાં જઈ શકાય છે.

બીજી નાના માપની લાઇન વીરમગામથી વઢવાણ તરફ જાય છે. જુદી જુદી લાઇનો મારફત વઢવાણથી કાઠિઆવાડનાં બીજાં શહેરોમા જઈ શકાય છે.

વીરમગામથી એક મોટી લાઇન ખારાઘોડા સુધી જાય છે. ખારાઘોડાનું મીઠું આ લાઈન મારફતે દેશના બીજા ભાગોમા જાય છે. એક બીજી નાના માપની લાઇન વીરમગામથી મહેસાણા સુધી જાય છે. તે લાઇન મારફત કાઠિઆવાડનો રજપુતાના સાથેનો સંબંધ થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતના બીજાં કેટલાંક ગામોમાં જવા માટે અમદાવાદથી નાના માપની કેટલીક લાઇનો જાય છે.

અમદાવાદથી નાના માપની એક લાંબી લાઈન રજપુતાનામા થઈ ઠેઠ દિલ્હી સુધી જાય છે. સિંધ તરફ જનારાઓને આ લાઈનમા જવું પડે છે. તેઓ મારવાડ સ્ટેશને ગાડી બદલીને સિંધ તરફ જાય છે.

આણંદ ગુજરાતનું અગત્યનું રેલવે મથક છે. ત્યાથી એક લાઇન ખંભાત તરફ અને બીજી લાઇન ગોધરા તરફ જાય છે. વડોદરા અને વડોદરાની દક્ષિણે આવેલાં ગામોવાળાને ગોધરા જવા માટે વડોદરાથી ગોધરા સુધી ટુંકે રસ્તે એક લાઇન નાખવામા આવેલી છે. મુંબઈથી સીધી દિલ્હી જનારી એક લાઈન આ રસ્તે જાય છે ગુજરાતનો માળવા સાથેનો વેપાર ગોધરા સુધી જતી આ બે લાઇનો મારફતે ચાલે છે. ગુજરાતના બીજાં નાના ગામોને જોડવાને ગાયકવાડ સરકારની રેલવેની લાઇનો તથા બીજી કેટલીક લાઇનો છે.

સુરતથી પૂર્વ તરફ તાપતી વેલી રેલવે જાય છે. તે ખાનદેશ અને મધ્ય હિંદ સાથે ગુજરાતનો સંબંધ જોડે છે.

મુંબાઈ સાથે મહારાષ્ટ્રનો સંબંધ જોડનારી જી. આઇ. પી. રેલવે છે. તેને એક ફાટો ઇશાન તરફ નાશિક પહોંચી ત્યાંથી ખાનદેશમાં થઈ માળવા જાય છે, અને છેવટે ઠેઠ દિલ્હી પહોંચે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના બીજાં મોટા શહેરોમાં જવા માટે મુંબઇના

મુસાફરો આ લાઇનમાં જાય છે, અને યોગ્ય જંકશને ગાડી બદલે છે.

મુંબઇથી બીજો ફાંટો અગ્નિ કોણમાં પુના સુધી જાય છે. પુનાથી એક લાઇન અગ્નિકોણમાં સોલાપુર તરફ જાય છે અને ત્યાંથી મદ્રાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બીજી લાઇન દક્ષિણ તરફ જઈ ઇલાકાના દક્ષિણના મુલકોને જોડે છે.

કર્ણાટક, કોંકણ, દક્ષિણ ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, કચ્છ અને સિંધનાં બંદરોએ વહાણો અને નાની આગબોટો (સ્ટીમરો)ની અવર જવર થાય છે અને તેથી કિનારાનો વેપાર ચાલુ રહેલો છે.

મુંબઇ અને કરાંચી બંદરે પરદેશોથી મોટી સ્ટીમરો આવજા કરે છે. હિંદુસ્થાનનો પરદેશો સાથેનો વેપારનો મોટો ભાગ આ બંદરો મારફતેજ ચાલે છે.

કૃતિ.

૧ વસ્તીનો નકશો દોરી તેના ઉપર રેલવે લાઇનો દોરો.

૨ મુંબઇ ઇલાકામાં સૌથી વધારે રેલવે લાઇનો કયા ભાગમાં લાગે છે? વધારે રેલવે હોવાથી તે પ્રદેશ સંબંધી તમે શાંશા અનુમાન કરી શકો છો?

* ૩. અમદાવાદ, વીરમગામ, વઢવાણ, રાજકોટ અને આણંદ એ મથકોની જંકશન તરીકે શી અગત્ય છે તે જણાવો.

૪. મુંબઇથી પુના લાઇન નાખવામાં ઇજનેરોને શી મુશ્કેલીઓ પડી હશે?

૫. મુંબઇથી અમદાવાદ લાઇન નાખવામા ઇજનેરોને શી મુશ્કેલીઓ પડી હશે?

૬. તમે બીજી કોઇ નવી લાઇન નાખવાની કે ચાલુ લાઇનને કોઇ સ્થળ સુધી લંબાવવાની ભલામણ કરો છો? તે લાઇનથી શા લાભ

---

* જાણીતાં જંક્શનમાં નામ આપી વહેવારૂ સમજણ આપવી.

થવાનો સંભવ ધારો છો? તમે જે લાઇનની ભલામણ કરો છો તે લાઇન હજી સુધી કેમ નાખવામાં આવી નહિ હોય?

૭. ગુજરાતનાં બંદરો એ વિષય ઉપર ટુંકી વાત લખો.

રાજ્યવહીવટ.

મુંબાઈ ઇલાકો ઘણાં ગામ તથા શહેરોનો બનેલો છે. દરેક ગામમાં મુખી હોય છે તે ગામનો વહીવટ કરે છે. ઘણાં પાસે પાસેનાં ગામ મળીને એક **તાલુકો** થાય છે. તાલુકાના ઉપરી **મામલતદાર** છે. કેટલાક તાલુકા મળી **જિલ્લો** બને છે. જિલ્લાના ઉપરી **કલેકટર** કહેવાય છે. **મામલતદાર** તથા **કલેકટરનું** મુખ્ય કામ ખેતીની મહેસુલ ઉઘરાવવાનું અને બંદોબસ્ત રાખવાનું છે. મારામારીની અને એવી જાતની ફરિયાદો મામલતદાર અને કલેકટર સાભળે છે અને ન્યાય આપે છે. લેણા દેણા સંબંધીની તકરારો સાભળવા સરકારે **મુનસફો** રાખ્યા છે.

ચોર, લુંટારા અને બીજા ખરાબ માણસો રૈયતને હેરાન નકરે તે માટે **પોલીસ** રાખવામાં આવ્યા છે.

કલેકટર અથવા **મુનસફના** ન્યાયથી સંતોષ ન મળ્યો હોય તેવા માણસો **જિલ્લાની** કોર્ટો (ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટો)માં વધારે દાદ માગી શકે છે. ત્યાં પણ જેમને સંતોષ ન મળે તેઓ **મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં** દાદ માગી શકે છે. **સિંધના** લોકોને છેલ્લી દાદ માગવા **મુંબઈ** આવવું પડતુ નથી પણ તેમને માટે **સિંધમાંજ** છેલ્લી કોર્ટ છે.

જિલ્લાની સામાન્ય જનસુખાકારીના કામ અને કેળવણીનો વહીવટ કરવાનો હક સરકારે લોકોને આપ્યો છે. આવી જાતનો વહીવટ કરનારૂં મંડળ **લોકલબોર્ડ** કહેવાય છે. લોકલ બોર્ડના ઘણા સભાસદોને લોકો પોતાનો મત આપીને ચૂંટી કહાડે છે. **શહેરોમાં** આવી જાતનો વહીવટ કરવાને **મ્યુનિસિપાલિટિ** હોય છે. મ્યુનિસિપાલિટિના ઘણા સભાસદોને પણ લોકો ચૂંટી કહાડે છે.

કેટલાક જિલ્લા મળી **વિભાગ** થાય છે. વિભાગના ઉપરી **કમિશનર** કહેવાય છે.

આખા ઇલાકાના ઉપરી **ગવર્નર** સાહેબ છે. જુના વખતના સુબાઓની માફક તે પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી. પણ કાયદા પ્રમાણે વર્તે છે. કાયદા માટે ઇલાકામા **ધારાસભા** છે. આ ધારાસભાના ઘણા સભાસદોને લોકોએ ચૂંટી કહાડેલા છે અને થોડાને સરકારે નીમેલા છે. આ ધારાસભા જે કાયદા બાંધે અને તેને યોગ્ય મંજુરી મળે તે કાયદા પ્રમાણે ઇલાકાનો વહીવટ ચાલે છે.

આ ધારાસભાનો પ્રમુખને પણ ધારાસભાના સભાસદો નીમે છે. વળી લોકોએ પસંદ કરીને મોકલ્યા હોય તેવા સભાસદોમાંથી ત્રણ સભાસદોને પસંદ કરીને ગવર્નર સાહેબ **પ્રધાન** નીમે છે. કેટલાક ખાતાંનો વહીવટ આ પ્રધાનો કરે છે. તમે મોટા થાઓ અને તમને બીજા લોકો મત આપે તો તમે ધારાસભાના સભાસદ થઈ શકો અને તમારામાં અક્કલ હોશિયારી હોય અને ધારાસભાના સભાસદોનો તમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે આખા ઇલાકાના પ્રધાન પણ થઈ શકો.

આ ભૂગોળ વાચનારો ગમે તે વિદ્યાર્થી યોગ્ય કેળવણી મેળવીને લાયક ઉંમરનો થયા પછી પ્રયત્ન કરે તો મ્યુનિસિપાલિટિ કે લોકલબોર્ડનો પ્રમુખ કે ઇલાકાની ધારાસભાનો પ્રમુખ કે પ્રધાન થઇ શકે.

ઇલાકાનાં કેટલાંક ખાતાંનો વહીવટ પ્રધાનો મારફત થતો નથી, પણ તેનો વહીવટ **કારોબારી મંડળ** એ નામની સભા મારફતે થાય છે. કારોબારી મંડળના સભાસદો સરકાર નીમે છે. તેમાં અડધા હિંદીઓ અને અડધા યુરોપીઅનો હોય છે. ગવર્નર સાહેબ તે મંડળના પ્રમુખ છે.

ગુજરાત.

આપણે ગુજરાતમાં રહીએ છીએ તેથી આપણે ગુજરાતી કહેવાઇએ છીએ. ગુજરાત એ નામ ગુર્જર ઉપરથી પડયું છે. "ગુર્જર" એક જાત (પ્રજા)નું નામ છે. ગુર્જરોનો મુખ્ય ધંધો પશુપાલન હતો, અને તે એક રખડતી જાત હતી. આર્યોની માફક ઘણા પહેલાંના વખતમાં ગુર્જરો પરદેશમાંથી પંજાબમા આવ્યા હશે અને ત્યાંથી મારવાડમાં થઇ ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ મનાય છે. વલ્લભીપુરના નાશ પછી તેમની સત્તા ધીમે ધીમે વધવા માંડી હશે. કેટલાક લોકોના મત પ્રમાણે ચાવડાઓ ગુર્જરો હતા.

સીમાઃ—ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છનું રણ, મારવાડ અને અરવલ્લી પર્વતની હાર આવેલી છે, પૂર્વે મેવાડ, માળવા અને ખાનદેશ આવેલા છે. તથા દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

બીજી રીતે વિચારતાં પશ્ચિમે સમુદ્ર, ઉત્તરે રણ અને પર્વત, પૂર્વે ડુંગરોની હાર અને જંગલો, અને દક્ષિણે દમણગંગા નદીથી ગુજરાતની હદ નક્કી થાય છે.

કુદરતી વિભાગ:—

કુદરતી રીતે ગુજરાતના ત્રણ ભાગ પડે છે.

૧ **કચ્છ:**—આ દેશ દરીઆ અને રણથી બીજા ભાગથી તદ્દન જુદો પડેલો છે.

૨ **કાઠિઆવાડ:**—આ દ્વીપકલ્પ તળ ગુજરાતથી ભાલના નીચા પ્રદેશથી જુદો પડે છે.

૩ **તળ ગુજરાતઃ**—બાકીનો બધો ભાગ આ નામથી ઓળખાય છે.

રાજકીય વિભાગ.

૧. **ખાલસા મુલકઃ**—બધો ખાલસા મુલક તળ ગુજરાતમાં આવી જાય છે; માત્ર થોડોજ ભાગ કાઠિઆવાડમાં છે. આ મુલ-

કમાં મહારાષ્ટ્રમાંથી થાણા જિલ્લો ઉમેરીને એક વિભાગ બનાવવામા આવ્યો છે, તે **ઉત્તરવિભાગ** કહેવાય છે.

૨. મુંબઈ સરકારની દેખરેખ નીચેનાં **દેશી રાજ્યો**:—આ દેશી રાજ્યો તળ ગુજરાતમાંજ છે.

૩ **વડોદરા રાજ્ય**:—આ રાજ્ય ઉપર ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે, અને તેમના ઉપર વાઇસિરોય સાહેબ દેખરેખ રખે છે. આ રાજ્યનો ઘણો ભાગ તળ ગુજરાતમાં અને થોડો ભાગ કાઠિઆવાડમા છે.

૪ **પશ્ચિમહિંદનાં રાજ્યો**:—

આ રાજ્યોમા કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુરનો સમાવેશ થાય છે. આ રાજ્યો ઉપર **વાઇસરોય** સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

ઉત્તર વિભાગ.

આ વિભાગમાં **અમદાવાદ**, **ખેડા**, **પંચમહાલ**, **ભરૂચ**, **સુરત** અને **થાણા** એમ ૭ જિલ્લા છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

સીમા: અમદાવાદ જિલ્લો એક જથે ન હોતા તેની સાથે દેશી રાજ્યોના મુલક સેળભેળ થએલા છે. ઈશાન કોણમાં **પ્રાંતીજ** અને **મોડાસા** ને દક્ષિણમાં **ઘોઘા**, જિલ્લાના બીજા ભાગોથી છુટા પડેલા છે. આ જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરે આવેલો છે. તેની ઉત્તરે વડોદરા રાજ્યનો મુલક, પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, દક્ષિણે ભાવનગર રાજ્ય અને પશ્ચિમે ઝાલાવાડ અને કચ્છનું રણ છે.

તાલુકા:—વ્યવસ્થા માટે આ જિલ્લાને ૭ તાલુકા અને ત્રણ મહાલમાં વહેંચવામા આવ્યો છે. **પ્રાંતીજ**, **વીરમગામ**, **ધંધુકા**, **ધોળકા**, **ઉત્તરદસક્રોઇ**, અને **દક્ષિણદસક્રોઇ** એ ૭ તાલુકા અને **મોડાસા**, **સાણંદ**, અને **ઘોઘા** એ ત્રણ મહાલ છે.

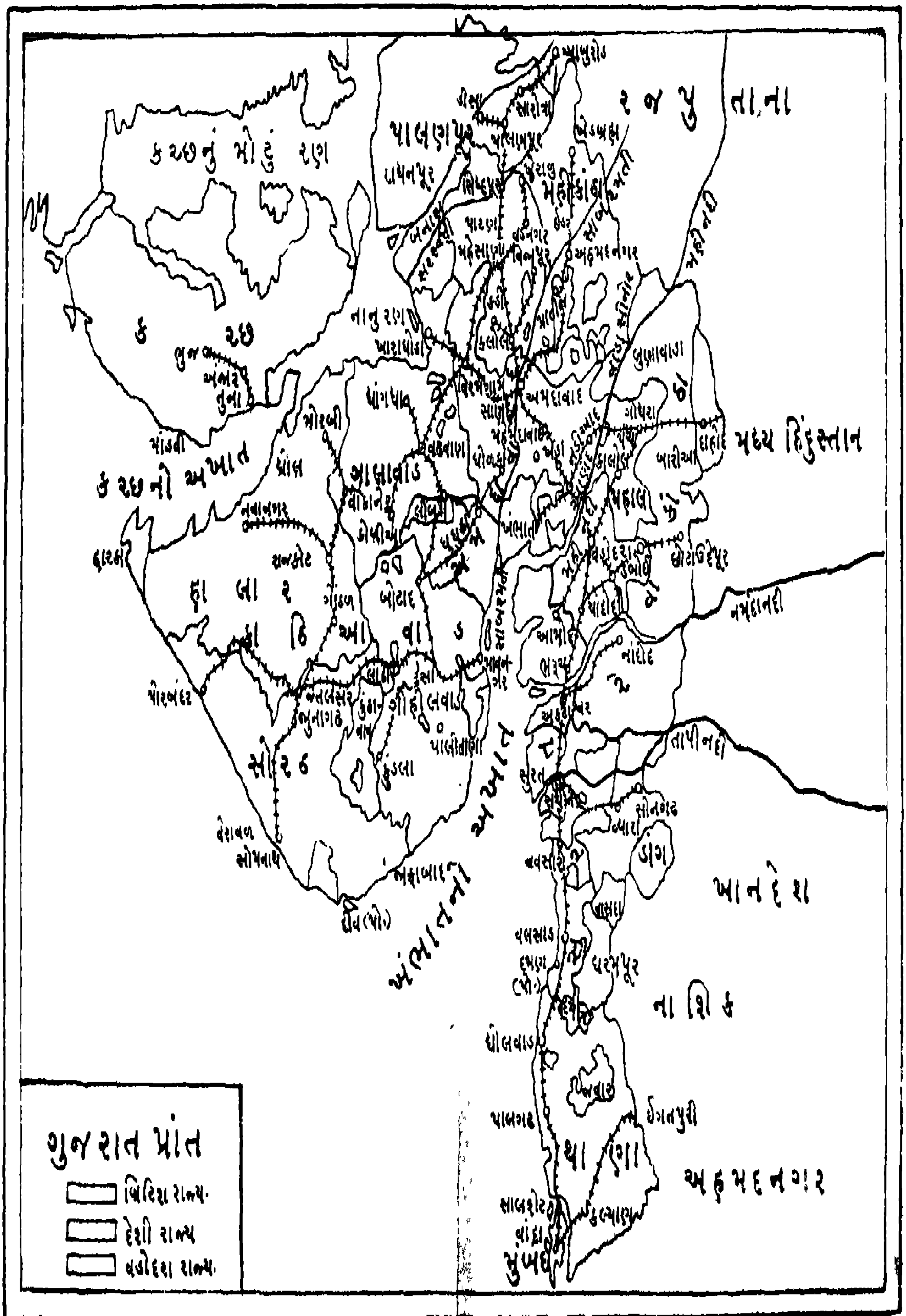
દેખાવ:—ઉત્તરમા નાના ડુંગરોની હાર છે. એ સિવાય પ્રદેશ ખુલ્લો, સપાટ અને સારો ખેડાએલો છે. પશ્ચિમમાં ખારાપાટનાં મેદાન કચ્છના રણ સુધી પથરાએલાં છે. દક્ષિણમા **નળ**નું સરોવર છે, અને **ધોળેરા** તથા **ઘોઘા**ની ખાડીઓ છે.

પહાડ:—**મોડાસા**માં આશરે ૫૦૦ ફુટ ઉંચી ટેકરાઓની હાર છે. **ધંધુકા**મા **રાણપુર**ની પશ્ચિમે **ચોટીલા**ના ડુંગર જોડે સંબંધ રાખતી નાની ટેકરીઓ છે. **ઘોઘા**માં **ખો**ખરાની ડુંગરીઓ છે.

નદીઓ:—નદીઓ બે દિશામા વહે છે. કેટલીક પૂર્વ ગુજરાતના ડુંગરોમાથી આવી નૈઋત્યકોણમા વહે છે અને કેટલીક **કાઠિ**આવાડના ડુંગરોમાથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે. નૈઋત્યકોણમાં વહેનારી નદીઓમાં **સાબરમતી** અને તેને મળનારી નદીઓ **વાત્રક**, **ખારી**, **મેશ્વો** અને **માજમ** મુખ્ય છે. પૂર્વ તરફ વહેનારી નદીઓમાં **ભોગાવો** અને **ભા**દર મુખ્ય છે.

તળાવ અને જળાશયો:—

નળ:—**અમ**દાવાદ શહેરની **નૈઋત્યે ૩૭ માઈલ ઉપર નળ** કુદરતી સરોવર છે. તે ૪૯ ચોરસમાઇલ જગા રોકે છે. તેમાં ઘણું ખરૂં બારે માસ પાણી રહે છે પણ તે ખારૂં છે. બહુજ થોડો વરસાદ પડયો હોય તો બીજે વર્ષે સુકાઇ જાય છે. તળાવ કાદવથી ભરેલું છે અને તેની ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશાએ બરૂ અને ઊંચાં ઘાસ ઊગે છે. હજારો જળચર પક્ષી તેની પાસે રહે છે, ને ઉનાળામા બેટ ઉપર ઘાસ ઊગે છે તેથી ત્યા ઢોર ચરે છે. ચોમાસામાં નળનું પાણી **ભો**ગાવો નદી જોડે એકઠું થાય છે. **નળ સરો**વર અને **ભો**ગાવો નદીનો નીચલો પ્રવાહ એક કાળે સમુદ્રનો ફાંટો હોઇ કચ્છના રણ સાથે જોડાએલો હશે એમ ધારવામાં આવે છે. **નળ અને જમીનને** જોડનારો જમીનનો પટ બહુ નીચો પ્રદેશ છે. વરસાદ બહુ પડે છે ત્યારે રણનું પાણી નળમાં આવે છે, અને ત્યાંથી **ખં**ભાતના અખાતમાં જાય છે. વચ્ચે કાણું હોય તેવા પત્થર **નળ**ની

રજપુતાના
કચ્છનું મોટું રણ
કચ્છ
ભુજ
અંજાર
તુના
માંડવી
કચ્છનો અખાત
નાનું રણ
પાલણપુર
રાધનપુર
આબુરોડ
સિદ્ધપુર
મહીકાંઠા
મહેસાણા
વડનગર
અહમદનગર
મહી નદી
કલોલ
વિરમગામ
સાણંદ
અમદાવાદ
લુણાવાડા
ગોધરા
દાહોદ
મધ્ય હિંદુસ્તાન
બારીઆ
પંચમહાલ
છોટાઉદેપુર
નર્મદા નદી
મોરબી
ધ્રાંગધ્રા
ધ્રોલ
ઝાલાવાડ
વઢવાણ
ધોળકા
ખંભાત
જામનગર
રાજકોટ
દ્વારકા
હાલાર
કાઠિઆવાડ
ગોંડળ
બોટાદ
વડોદરા
આમોદ
ભરૂચ
નાંદોદ
પોરબંદર
જુનાગઢ
પાલીતાણા
કુંડલા
સોરઠ
વેરાવળ
સોમનાથ
જાફરાબાદ
દીવ (પો.)
ખંભાતનો અખાત
સુરત
તાપી નદી
સોનગઢ
વ્યારા
ડાંગ
નવસારી
ખાનદેશ
વલસાડ
ધરમપુર
નાશિક
ઈગતપુરી
થાણા
અહમદનગર
મુંબઈ
ગુજરાત પ્રાંત
બ્રિટિશ રાજ્ય
દેશી રાજ્ય
વડોદરા રાજ્ય

પાસેના પ્રદેશમાં હાલ માલમ પડે છે. તે જુના વખતમાં વહાણના લંગર હતા એમ ત્યાંના લોક કહે છે.

ધોળકા, દસક્રોઇ, વીરમગામ, એ ગામોમાંથી અસલ વણઝાર જતી હતી. તે રસ્તા ઉપર વાવ, કુવા અને સારા તળાવ બંધાએલા છે. તેમાં અમદાવાદમા કાંકરીઉ અને ચંડોળા, સરખેજમા રોજાનુ. વીરમગામમાં મુનસર અને ધોળકાનું મલાવ અને માન એ મુખ્ય છે. ચંડોળામાંથી નહેરો કહાડીને ખેતરોને પાણી પાવામાં આવે છે.

અડાલજની વાવ અને અમદાવાદની દાદાહરીની વાવ કારીગરી માટે વખણાય છે.

ભાલમાં પાણીની તાણ છે, અને ઉનાળામાં પાણીની અછતને લીધે ત્યાંના લોકોને ઘણી આપદા પડે છે.

અગત્યનાં સ્થળો:—

અમદાવાદ:—ઉત્તર વિભાગનું તથા અમદાવાદ જિલ્લાનું એ મુખ્ય શહેર અને આખા ગુજરાતનું જુનું પાટનગર સાબરમતીને કાંઠે આવેલું છે. વેપાર ઉદ્યોગ, અને વસ્તીમાં ઈલાકામાં ફક્ત મુંબઈથીજ બીજે નંબરે છે. તેની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૪૧૨માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહ બાદશાહે કરી હતી. ગુજરાતની લગભગ વચ્ચે હોવાથી ગુજરાતનો ઘણો વેપાર તેની મારફતે ચાલે છે. મસ્જીદો, રોજાઓ, જૈન દહેરાં, હિંદુ મંદિરો, ભદ્રનો કિલ્લો વગેરે ઘણાં જોવા લાયક સ્થળો એમાં આવેલાં છે. અમદાવાદનો મુખ્ય ઉદ્યોગ સુતરાઉ કાપડ વણવાની મીલોનો છે. આ ઉદ્યોગની જોડે સંબંધ રાખનારા બીજા નાના ઉદ્યોગો પણ ખીલેલા છે. આ ઉપરાંત રેશમી અને કસબી કાપડ વણવાનો તેનો જુનો ઉદ્યોગ પણ થોડો ઘણો ચાલે છે. દીવાસળી બનાવવાનું કારખાનું પણ છે.

વળી તે મોટું રેલવે જંકશન હોવાથી મુસાફરોની અવરજવર પણ ઘણી રહે છે.

વીરમગામઃ—કપાસના પ્રદેશની વચ્ચોવચ્ચ હોવાથી તેનો મુખ્ય ઉદ્યોગ કપાસ લોઢવાના જીનનો છે. આ ઉપરાંત કાપડ વણવાની મીલો પણ તેમાં છે. કાઠિઆવાડ જવાના નાકા ઉપર હોવાથી કાઠિઆવાડના મુસાફરો માટે વીરમગામ અગત્યનું જંકશન છે. પહેલાં **વી**રમગામમા પાણીનું દુઃખ હતુ પણ થોડા વર્ષથી ત્યાં બોરીંગ (પાતાળ કુવો.) કરીને પાણી કહાડવામા આવ્યુ છે તેથી તે દુઃખ ઓછું થયુ છે.

ધોળકાઃ—ઉત્તર ગુજરાત અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે અને કાઠિઆવાડ અને તળ ગુજરાતના ધોરી રસ્તા ઉપર આવેલું હોઈ તે ગુજરાતનાં જુનાં શહેરોમાંનું એક છે. રેલવે અને સ્ટીમર (આગબોટ) ના પહેલાના જમાનામાં તેની વેપારી અગત્ય ઘણી હતી. ખંભાતના અખાતનો વેપાર પડી ભાગવાથી અને તળ ગુજરાત અને કાઠિઆવાડને જોડનારી પહેલી રેલવે વીરમગામ મારફત થવાથી તેની અગત્ય ઓછી થઈ ગઈ છે. હવે **અમદાવાદ ધોળકા** રેલવે **બોટાદ** સુધી લંબાઇ છે તેથી કાઠિઆવાડ સાથેનો તેનો જુનો સંબંધ શરૂ થયો છે. લોકો તેને **મહાભારતમા** પ્રખ્યાત થએલું **વિરાટ નગર** માને છે.

ખારાઘોડાઃ—**વીરમગામથી** વાયવ્ય કોણમા કચ્છના રણને કાઠે આવેલું છે. ત્યાં સરકાર તરફથી વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ મીઠું દેશના બીજા ભાગોને પહોચાડવા માટે ઠેઠ સુધી મોટા માપની રેલવે નાખવામાં આવી છે. મીઠા ઉપરાંત **મેગનેશિઆ** નામનો બીજો ક્ષાર પણ ત્યાં બનાવવામાં આવે છે.

ઘોઘાઃ—કાઠિઆવાડના અગ્નિ કોણમા ખંભાતના અખાત પર અમદાવાદ જિલ્લાનું બંદર છે. તે ઘણું જુનું બંદર છે. **વલ્લભી** રાજાઓના સમયમાં તે ગુંદાગઢ તરીકે જાણીતું હતું. **અણહીલવાડના** રાજાઓના સમયથી તેના ખારવાઓ પંકાએલા છે. **બ્રિટિશ** વાવટો રાખી ફરતાં વહાણોમાં **હિંદુસ્થાનના** ખારવાઓમાં **ઘોઘાના** ખારવા

વિશ્વાસુ ગણાય છે. લગભગ ૧૮૬૦ સુધી તે તવંગર હતું. ત્યારપછી ખંભાતના અખાતનો વેપાર તૂટી ગયો તેની સાથે તેની પણ પડતી આવી, અને જે થોડો ઘણો વેપાર હતો તે ભાવનગર બંદરની ખીલવણીથી પુરેપુરો પડી ભાગ્યો. દરીઆકાઠે હોવાથી ઉનાળામાં જિલ્લાના બીજા ભાગ કરતાં તેની હવા સારી રહે છે.

ઘોઘાથી દક્ષિણે પાંચ માઇલ ઉપર **પીરમબેટ** છે ત્યાં દીવા દાંડી છે. તેમાંથી પ્રાચીન સમયના પ્રાણીઓના અવશેષ (ફોસિલ) મળી આવ્યા છે.

ધોલેરાઃ—ખંભાતના અખાતમાં વેપારનું મથક અને એક મોટુ બંદર હતું. ઘોઘાની પડતીના કારણો બતાવ્યાં તેજ કારણોથી તેની પણ પડતી થઇ. અમદાવાદ જિલ્લાનો આ ભાગ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સૌથી પહેલો આવ્યો હતો. ભાવનગરના દરબાર કેટલાકના હક દબાવવાનું કરતા હતા તેમાંથી બચવાને ધોલેરાના જમીનદારોએ અરધી ઉપજ આપવાની સરતે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં આ ગામ અંગ્રેજ સરકારને સોંપી દીધું હતું.

કૃતિ.

૧ અમદાવાદ જિલ્લાનો નકશો દોરી તેમા જુદી જુદી જાતની જમીન દેખાડો.

૨ અમદાવાદ જિલ્લાનો નકશો દોરી તેમા વેપારના માર્ગ બતાવો.

ખેડા જિલ્લો.

સીમાઃ—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, મહીકાંઠા અને વાડાસિનોર, પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી જિલ્લાને પંચમહાલ, વડોદરા રાજ્ય અને ભરૂચ જિલ્લાથી જુદો પાડે છે, નૈઋત્યમાં ખંભાત સંસ્થાન અને પશ્ચિમે સાબરમતી અને તેને સામે કિનારે અમદાવાદ જિલ્લો છે.

તાલુકા:—રાજ્યવ્યવસ્થા માટે આ જિલ્લાને નીચે પ્રમાણે સાત તાલુકામાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. **માતર, મહેમદાવાદ, નડિઆદ, કપડવંજ, ઠાસરા, આણંદ અને બોરસદ.**

દેખાવ:—છેક ઉત્તરમાં થોડા ભાગમાં, અગ્નિ કોણમાં અને દક્ષિણમા **મહી**ના કાંઠા પાસે જમીન પહાડી અને ખાડાટેકરાવાળી છે. તે સિવાયની જમીન સપાટ અને ખેતી થઇ શકે તેવી છે. તેમાંએ મધ્યનો **ચરોતર** ભાગ ઘણો ફળદ્રુપ ને સારો ખેડાએલો છે. નૈઋત્ય કોણમાં **ખંભાત** તરફ જતાં જમીન ઓછી ફળદ્રુપ થતી જાય છે.

નદીઓ:—મુખ્ય નદીઓ પૂર્વમાં **મહી** અને પશ્ચિમમા **સાબરમતી** છે. તે ઉપરાંત **શેઢી, વાત્રક** ને **ખારી** છે. **સાબરમતી** જિલ્લાની પશ્ચિમે ફક્ત ૧૪ માઇલ વહે છે, પણ એનું પાણી પીતના ખપમા આવે છે.

શેઢી:—આ નદી **મહીકાંઠા**ના ડુંગરમાથી નીકળી જિલ્લાના ઇશાન કોણમાં **મહીથી** બે માઇલ છેટે દાખલ થઈ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેને કેટલીક નાની નદીઓ મળે છે. **ખેડાથી** થોડે દૂર **વાત્રક** સાથે તે મળે છે. **વાત્રક** અને તેના એકઠાં થએલા પાણી **સાબરમતીને વૌઠા** આગળ મળે છે.

શેઢીના કિનારા ઊંડા, તેના પ્રવાહનો વેગ **જોરવાળો**, અને તળીઉ કાદવકીચડવાળું છે. આ કારણથી તેને ઓળંગવી કઠણ છે. **મોહોર** નદી આવીને એને મળે છે ત્યારપછી એનું પાણી ખારૂં થાય છે, અને પીવાના કામમાં આવતું નથી. **વાત્રક** સાથે મળે છે ત્યાંથી બે એક માઇલ ઉપરના ભાગથી નદીનો પ્રવાહ ઘણોખરો ફેરો થઇ જાય છે.

વાત્રક:—**મેવાડમાંથી** નીકળી **મહીકાંઠા** અને **પ્રાંતીજમાંથી** વહી જિલ્લામાં દાખલ થાય છે. **ખેડાની** ઉત્તરે પાંચ માઇલ ઉપર એને **મેશ્વો** આવીને મળે છે, ને **ખેડા** આગળ તે **શેઢીની** સાથે મળે છે. એનું પાણી પીતના કામમાં ઘણું આવે છે.

મારી:—ઇડર સંસ્થાનમાંથી નીકળી **ખે**ડા જિલ્લાની પશ્ચિમનાં થોડાંક ગામ પાસે વહે છે ને **વાત્રકને સાબરમતીના સંગમથી** થોડેક ઉપલાણે મળે છે. આ નદીને બાંધી લઇ એમાથી નહેરો કહાડવામાં આવી છે. તેનું પાણી પીતના કામમાં ઘણું આવે છે.

તળાવ અને જળાશયો:—

કપડવંજ અને ઠાસરા એ બે તાલુકાના કેટલાક ભાગ સિવાય જિલ્લામાં બધે કુવા, તળાવ અને નદીઓ છે. જિલ્લાની કેટલીક નદીઓ ઊંડી હોવાથી પાસેનાં તળાવ અને કુવાનું પાણી અંદરના પ્રવાહોથી નદીઓમાં ખેંચાઇ જાય છે. જિલ્લાનાં કેટલાંક ગામના કુવા ઘણા ઊંડા છે તેથી કહેવત પડી છે કે " **ઓડ ઉમરેઠ**ના ઉંડા કુવા, દીકરી દે તેનાં માબાપ મુઆં. " પહેલાં કેટલાક કુવાઓમાં ૨૫ ફુટ ઉંડાઇએ પાણી મળતુ, પણ ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપ પછી પાણી વધારે ઊંડાં ગયાં છે.

કુંડ:—કપડવંજ તાલુકાના **લસુંદરા** ગામ પાસે દસબાર ઝરા છે તેમાં પાણી ઓછુંવત્તું ગરમ હોય છે. તેની પાસે ગંધક હશે એમ વાસ ઉપરથી લાગે છે.

વસ્તી:—ખેડા જિલ્લો સપાટ પ્રદેશ છે. તે નદીનાળાંથી ભરેલો છે અને જમીન ખેતીને માટે ઉત્તમ જાતની છે, તેથી તેમાં વસ્તી ગણી ગીચ છે. આટલી ગીચ વસ્તી આખા ઇલાકામાં બીજા એકે જિલ્લામાં નથી.

અગત્યનાં સ્થળ:—

નડિઆદ:—ખેડા જિલ્લાનું સૌથી મોટું શહેર છે. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમા એ ગળી તથા રૂના વેપાર માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં ગાયેકવાડ સરકારે અંગ્રેજ સરકારને આપ્યું હતું. હાલ ત્યાં સુતરાઉ કાપડ વણવાની મીલો છે. અહીંનું **સંતરામનું** મંદિર જોવાલાયક છે. અહીંથી એક નાના માપની રેલવે કપડવંજ સુધી જાય છે. સાક્ષર શ્રી **ગોવર્ધનરામ** અહીં જન્મ્યા હતા.

કપડવંજ:—**મોહોર** નદીને કાંઠે જુના કાળથી વસેલું છે. પાસે વરાંસી નામની નદી છે, અને તેનો મોહોર સાથે સંગમ થાય છે. કેટલાક તેને કપટપુર કહે છે. મધ્ય હિંદુસ્થાન અને મહીકાંઠા તથા તળ ગુજરાતના માર્ગમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. અહીં ગ્રેસ અને ચુનો પાસેજ મળી આવે છે, વળી મહુડાંના ફળમાંથી બનતું ડોળીઉ પણ બને છે. આ બધાં સાધનોથી સાબુ બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. પહેલાં દેશી કાચ પણ અહીં બનતો. હાલ પણ કાચના કેટલાંક કારખાનાં છે. અહીંથી થોડે દૂર અકીકના પત્થર કહાડવામા આવે છે. ઘી, તેલ ભરવાનાં ચામડાંનાં કુલ્લાં પણ અહીં બને છે. અહીંના વહોરા મોટા વેપારી છે. વહોરવાડ જોવા લાયક છે. વળી ગામ વચ્ચે બત્રીસ કોઠાની વાવ, કુંડ અને મિનારો જોવા લાયક છે.

ખેડા:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર **વાત્રક** અને **શેઢી**ના સંગમ ઉપર આવેલું છે. તળ ગુજરાતનું તે ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. ઇ. સ. ના પાચમા સૈકામા તે ખેદ્રા એ નામે ઓળખાતુ. ઇ. સના ૭મા સૈકામા એ મોટું નગર હતું અને ત્યાં વલ્લભીપુરના જીતનાર શિલાદિત્યનો જન્મ થયો હતો. જુના મકાનોના પાયામાંથી મોટી ઇંટો મળી આવે છે. કેટલાક જુના લેખમા તેને ખેટક એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યુ છે અને તે નામ સંસ્કૃત "કેતક" એટલે કેવડો એ ઉપરથી પડ્યું હોય એમ કેટલાક માને છે.

ડાકોર હિંદુઓનું અને **વડતાલ** સ્વામિનારાયણ પંથનું જાત્રાનું ધામ છે.

પંચમહાલ.

સીમા:—બારીઆ રાજ્યનો પહાડી અને રાની સાંકડો ભાગ વચ્ચે આવીને જિલ્લાના બે ભાગ કરે છે. પશ્ચિમના વિભાગમાં ગોધરા ને કાલોલ તાલુકા અને હાલોલ મહાલ છે. એના વાયવ્ય

કોણમાં મહીની બાજી બાજુએ ખેડા જિલ્લો છે. તે સિવાય બી
બધી સરહદ પર દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. વડોદરા દક્ષિણે ત
પશ્ચિમે, બારીઆ પૂર્વમાં અને લુણાવાડા અને સુંથ ઉત્તરમાં. પૂ
ર્વના વિભાગમાં દાહોદ તાલુકો અને ઝાલોદ મહાલ છે. તેની ઉત્ત
મેવાડ, પૂર્વમા અને દક્ષિણમા માળવા અને પશ્ચિમે બારીઆ, લુણ
વાડા અને સુંથ છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ તાલુકા અને બે મહાલ ગણીને કુલ પાં
મહાલ થાય છે તેથી આ જિલ્લાનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે.

દેખાવઃ—ચાંપાનેરની પાસેના ભાગ સિવાય પશ્ચિમ વિભા
સપાટ છે. પૂર્વ વિભાગની સપાટી ગોધરાના મેદાનથી ૭૦૦, ૮૦
ફુટ ઊંચી છે. પૂર્વ વિભાગનો મધ્ય ભાગ જંગલથી ઢંકાએલો
પશ્ચિમ વિભાગમાં પાવાગઢની પાસેનો પ્રદેશ ઉજ્જડ છે.

પહાડઃ—ગોધરાની દક્ષિણે અને વડોદરાની પૂર્વે પાવાગ
આવેલો છે. તે મેદાનની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફુટ ઊંચો છે. તેનો પ
(ઘેરાવો) ૨૬ માઇલ છે. તેની તળેટીમાં જુના ચાંપાનેરનાં ખંડે
અને ઉપર પાવાગઢના જુના અજીત કિલ્લાનાં ખંડેર, પતાઇ રા
ળનો મહેલ અને કાળકા માતાનું મંદિર છે.

નદીઓઃ—બન્ને વિભાગની નદીઓ મહીને મળે છે. મ
ગોધરાની પશ્ચિમમાં ૧૮ માઇલ સુધી વહે છે.

વિશ્વામિત્રીઃ—પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળી વડોદરાની દક્ષિ
થઇ ઢાઢરને મળે છે.

અનાસઃ—પૂર્વ વિભાગમાં મોટી નદી છે. તે માળવામા
આવી દાહોદ અને ઝાલોદની પૂર્વે વહી મહીને મળે છે.

જળાશયોઃ—આ જિલ્લામા નાની નદીઓ તથા વહેળા
છે. તે ઉપરાંત મોટાં તળાવો છે, તેમાંના કેટલાંક કુદરતી છે,
બીજા જિલ્લાઓના પ્રમાણમાં મોટાં છે. તેમાંનાં કેટલાકનું પા
સુકાતું નથી. કુવા પણ ઘણા છે તેથી પાણીની ખોટ નથી.

કુંડઃ—ગોધરાની પશ્ચિમે દસ માઇલ ઉપર આવેલા ટુવા ગામની પાસે ઉના પાણીના ઝરા છે. તેમાંનો એક નદીના ભાઠામાં અને બીજો એક એકર કાદવવાળી જગામાં માટીની કોઠીઓ દાટેલી છે તેમાં છે. તેમાંથી એક જાતનો વાયુ નીકળે છે.

વસ્તીઃ—આ જિલ્લો વિસ્તારમાં લગભગ ખેડા જિલ્લા જેટલો છે પણ વસ્તી તેનાથી અડધી છે. જંગલ પાસેના પ્રદેશમા અનાર્ય જાતના ભીલ લોકો માલમ પડે છે.

અગત્યનાં સ્થળોઃ—

ગોધરાઃ—પંચમહાલ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેની પશ્ચિમ તરફ ડાંગરની જમીન અને તે સિવાય ચોમેર જંગલનો પ્રદેશ છે, તેથી સાગની વળીઓ અને જંગલની બીજી પેદાશ બહારગામ મોકલવાનું અગત્યનું મથક છે. એક રેલવે લાઇન આણંદથી અને બીજી વડોદરાથી આવે છે. અહીંથી એક લાઇન દિલ્હી સુધી જાય છે. વહોરાની મસ્જીદ અને સરકારી મકાનો જોવા લાયક છે.

દાહોદઃ—ગુજરાત ને માળવાની સરહદ ઉપર આવેલું હોવાથી વેપારનું મથક છે. પણ રેલવે થવાથી તેના વેપારને કેટલોક ધોકો પહોચ્યો છે. અહીં સીસમના ઘાટ અને લાખની બંગડી બને છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહનો જન્મ અહીં થયો હતો.

ચાંપાનેરઃ—પાવાગઢની તળેટીમાં આવેલું જુનું શહેર છે. હાલ તે ખંડેર જેવી અવસ્થામાં છે, પણ પહેલાં તે સમૃદ્ધ શહેર હતું. વનરાજના સમયમાં ચાંપાએ તે વસાવ્યું હતું. એની પાસેજ પહાડ ઉપર પાવગઢનો જુનો અજીત કિલ્લો આવેલો છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

સીમાઃ—ઉત્તરે મહી નદી ને તેની પેલી પાર ખંભાત સંસ્થાન ને ખેડા જિલ્લો, પૂર્વે ને અગ્નિ કોણમાં રાજપીપળા ને વડો-

દરા રાજ્ય, દક્ષિણમાં **કીમ** નદી અને તેને સામે પાર **સુરત** જિલ્લો, અને પશ્ચિમે **ખંભાતનો** અખાત છે.

તાલુકા:—રાજ્યવહીવટને માટે જિલ્લા ને ૭ તાલુકામાં વહેં-ચવામાં આવ્યો છે:—૧ **ભરૂચ**, ૨ **અંક્લેશ્વર**, ૩ **હાંસોટ**, (મહાલ) ૪ **જંબુસર**, ૫ **આમોદ** અને ૬ **વાગરા**.

દેખાવ:—જિલ્લાની જમીન નદીએ ધસડી આણેલા કાંપની બનેલી છે અને તે સપાટ મેદાન છે. જમીન પ્રમાણે જિલ્લાના ત્રણ ભાગ થઇ શકે. (૧) દરીઆકાઠાનો રેનાળ સાંકડો પટો, (૨) નિચાણનો ખારાપાટનો પ્રદેશ, (૩) ભરતી ન પહોંચે એટલો દરીઆથી દૂર આવેલો ફળદ્રુપ પ્રદેશ. રેતાળ પ્રદેશમાં હરણ અને બકરાંને સારો ચારો મળે છે. ખારાપાટમાં ફક્ત ચોમાસામા હરણને ભાવે એવું ખારૂં ઘાસ થાય છે. તે સિવાય બીજી ઋતુમાં એ ભાગ તદ્દન વેરાન હોય છે. ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં $\frac{૯}{૧૦}$ ભાગ જમીન કાળી છે. તેમાં ઘઉં અને કપાસનો પાક સારો થાય છે.

નદીઓ:—જિલ્લાની ઉત્તર સીમા ઉપર **મહી** અને દક્ષિણ સીમા ઉપર **કીમ** સિવાય મોટી નદીઓ **નર્મદા** અને **ઢાઢર** છે.

ઢાઢર:—આ નદી **વિંધ્યાચળ** પર્વતમાથી નીકળી મહીની દક્ષિણે વીસ માઇલ ઉપર **ખંભાતના** અખાતને મળે છે. સમુદ્રથી ત્રીસ માઇલ દૂર એને **વિશ્વામિત્રી** મળે છે. વળી **આમોદથી** ૭ માઇલ ઉપર **ઓતાની** ખાડી તેની સાથે જોડાય છે, અને સમુદ્રથી સાત માઇલ દૂરથી તેની ખાડી થાય છે. ખાડીના પૂર્વ કિનારા ઉપર **ટંકારીઆ** બંદર આવેલું છે. ભરતીની અસર જણાતી નથી તેવા ભાગમાં નદીનો પ્રવાહ કોરી ઋતુમાં ઘણો નાનો હોય છે. મુખથી ટંકારીઆ બંદર સુધી વહાણો ફરી શકે છે, તો પણ નદીનો માર્ગ ઘણો મુશ્કેલ છે. વચ્ચે વચ્ચે કાદવ અને રેતીનાં ભાઠાં ઉપર નીકળી આવેલાં હોય છે.

વસ્તી:—ક્ષેત્રફળ ખેડા જિલ્લાથી થોડું ઓછું છે, છતાં વસ્તી ત્રણ લાખ એટલે ખેડા જિલ્લાથી અડધા કરતાંએ ઓછી છે. સૌથી સારા ખેડુતો કણબી છે. મુસલમાનો ઘણે ભાગે કંગાળ છે. વહોરાઓ જિલ્લાના ઘણા ભાગમાં છે. તે મહેનતુ, હોશિયાર અને સારી સ્થિતિમાં છે. પારસીઓ આ જિલ્લામાં ૭ સાત સૈકાથી વસેલા છે.

અગત્યનાં સ્થળો:—

ભરૂચ:—નર્મદાને કિનારે એક ટેકરી ઉપર વસેલું ઘણું જુનું શહેર છે. પહેલાં ત્યાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ હતો. તે ઉપરથી તે ભૃગુપુર કે ભૃગુકચ્છ કહેવાતું. તે શહેર પાઘડી પને વસેલું છે. ઘણા જુના કાળથી તે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં મોટાં બંદરોમા ગણાતું, પણ હવે આગગાડી અને આગબોટ થયા પછી તેની જુની અગત્ય ઓછી થઇ છે. નર્મદા નદીને લીધે તે પવિત્ર તીર્થ પણ મનાય છે. સ્ટેશન પાસેનો નર્મદાનો પૂલ ઘણે ખર્ચે બાંધેલો છે. કફ્રાનો ભાગ, સરકારી હાઈસ્કૂલવાળો ટેકરો, બેગમવાડી, દશાશ્વમેધનો ઘાટ અને નવચોકીનો ઓવારો જોવાલાયક છે. કપાસના પાકના પ્રદેશની વચ્ચે હોવાથી અહીંથી ઘણું રૂ પરદેશ ચઢે છે. શહેરમા સુતરાઉ કાપડની મીલ તથા જીન છે. વળી જંબુસર જવા માટે નાના માપની રેલ્વે અહીથી જાય છે.

શુક્લતીર્થ:—ભરૂચથી દસ માઇલ પૂર્વે નર્મદાને કાંઠે આવેલું જાત્રાનું ધામ છે. અંકલેશ્વરથી નાંદોદ જતી રેલવેના જઘડીઆ સ્ટેશનથી ત્યાં જવાય છે. થોડે થોડે અંતરે આની પાસે કાવીતીર્થ અને ઓંકારેશ્વર એ બે તીર્થ આવેલાં છે. એની પાસે નદીમાં કબીરવડ છે. આ વડનો ઘેરાવો પહેલાં ઘણોજ હતો પણ હમણાંનો ઓછો થતો જાય છે.

આ તીર્થના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે ઘણા વર્ષ પૂર્વે લોકો એમ જાણતા હતા કે દુનીઆમાં એક એવું તીર્થ છે કે જ્યાં બધી જાતનાં પાપમાંથી મુક્તિ મળે છે. પણ આ સ્થળ ક્યાં આવ્યું

તે તેમને ખબર નહોતી. ઉર્જનના વૃદ્ધ રાજાએ પોતાનાં પાપમાંથી મુક્ત થવા એ સ્થળની શોધ કરવા કાગડાઓને **યમ** પાસે મોકલ્યા. **યમને** છેતરીને કાગડાઓએ તે સ્થાનની બાતમી મેળવી. રાજા કાળા સઢની હોડીમાં બેસી **નર્મદાનો** કિનારો જોતો ચાલ્યો. કેટલાક દહાડા પછી સઢ ધોળા થઈ ગયા એટલે તરત રાજા કાંઠે ઉતર્યો ને પાપથી મુક્ત થયો. એ જમાનામાં કાગડાની પાખ ધોળી હતી પણ યમને છેતરવાનું કપટ કર્યું, ત્યારથી તેમની પાખો કાળી થઈ ગઇ. આ સ્થળ પાપની કાળાશ ધોઈ નાખી સફેદ કરે છે, માટે તે **શુકલતીર્થ** એટલું ધોળું તીર્થ કહેવાય છે. મૌર્યવંશના મહારાજા **ચંદ્રગુપ્તે** તેનાં ભાઇઓને મારી નાખેલા તે પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવા તેનો ગુરુ અને પ્રધાન **ચાણાકય** સાથે તે અહીં આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે.

ભાડભૂત:—**ભરૂચથી** આઠ માઇલ દૂર પશ્ચિમમાં જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં અધિક ભાદરવામાં જાત્રા ભરાય છે.

ટંકારીઆ:—**ભરૂચ** જિલ્લાનું બીજા નંબરનું બંદર ઢાઢર નદીને કાંઠે આવેલું છે. એક વખત **જંબુસર** અને **આમોદ** ના રૂ અને બીજા અનાજ, અને **માળવાના** અફીણને માટેનું તે મોટું બંદર હતું, પણ હાલ તેનો ધંધો ઘટયો છે.

સુરત જિલ્લો.

સીમા:—વડોદરા રાજ્યની સદહદ વચ્ચે આવવાથી જિલ્લાના ત્રણ ભાગ પડી જાય છે. ઉત્તરમાં બે ભાગ એક પશ્ચિમનો અને બીજો પૂર્વમાં, અને ત્રીજો દક્ષિણનો. વચ્ચેનો મુલક ન ગણતાં આખા જિલ્લાની ઉત્તરે **કીમ** નદી અને તેને બીજે પાર **ભરૂચ** જિલ્લો, પૂર્વમાં રાજપીપળા, વડોદરા, **વાંસદા** અને **ધરમપુર** એ રાજ્યો, દક્ષિણમાં **ફીરંગીઓનું દમણ** અને **થાણા** જિલ્લો, અને પશ્ચિમે **અરબી** સમુદ્ર છે. ખાલસા મુલક સાથે દેશી રાજ્યોનાં ઘણાં ગામોની હદ ભેળસેળ થઈ છે.

તાલુકા:—વ્યવસ્થા માટે જિલ્લાને આઠ તાલુકા અને એક મહાલમાં વહેંચેલો છે. (૧) માંડવી, (૨) ઓરપાડ, (૩) ચોર્યાશી, (૪) બારડોલી, (૫) વલસાડ, (૬) પારડી. (૭) ચીખલી, અને (૮) જમાલપુર એ તાલુકા, અને વાલોદ એ મહાલ છે.

દેખાવ:—અરબી સમુદ્રને કિનારે દમણગંગાથી ઉત્તરમાં કીમ સુધી એની લંબાઇ ૮૦ માઇલ, ને ઉત્તરમાં તાપી નદીના પટ આગળ પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ લગભગ ૪૦ માઇલ છે, પરંતુ દક્ષિણ તરફ સંકડાતી જાય છે તે દમણગંગા આગળ લગભગ પંદર માઇલ છે. આ જિલ્લાનો ઘણો ભાગ દરીઆની પાસે છે. જિલ્લાની ઉત્તરનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. જેમ દક્ષિણ તરફ જતા જઇએ તેમ જમીન પહાડી થતી જાય છે. જમીનના ત્રણ ભાગ થઈ શકે છે. (૧) કિનારા પાસેનો રેતાળ અને ખારોપાટ ઉજ્જડ પ્રદેશ, (૨) મધ્યનું ફળદ્રુપ મેદાન, અને પૂર્વનો ઓછો ખેડાએલો પહાડી મુલક.

પહાડ:—કોઇ કોઈ જગાએ ટેકરા ટેકરી એકદમ આવે છે તો પણ સાધારણ રીતે જિલ્લાની જમીન સપાટ છે. ઉત્તરમાં તાપી નદીને ઉત્તર કિનારે તાડકેશ્વર આગળ અને માંડવીની પૂર્વે નાની ટેકરીઓની હાર આવેલી છે. તાપીની દક્ષિણે સહ્યાદ્રિની જોડે સંબંધ રાખતી ટેકરીઓની હાર આવેલી છે તે સુરત જિલ્લાને ખાનદેશથી જુદો પાડે છે. દક્ષિણમાં વલસાડ પાસેનો પારનેરાનો ડુંગર ૫૦૦ ફુટ ઊંચો છે.

નદીઓ:—મુખ્ય નદીઓ કીમ, તાપી, મીંઢોળા, પૂર્ણા, અંબિકા, ઔરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા છે.

કીમ—રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી નીકળી સુરત જિલ્લાની ઉત્તરેથી વહી તાપી નદીના મુખની ઉત્તરે વીસ માઇલ ઉપર ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેનો ઘણો ભાગ રાજપીપળાને વડોદરા રાજ્યની હદમાં છે.

મીંઢોળા:—ખાનદેશ અને સુરત જિલ્લાની વચ્ચેના ડુંગરમાંથી નીકળી તાપી નદીની દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે. નદીના મુખ આગળ વહાણ ફરી શકે છે.

પૂર્ણા:—આ નદી મીંઢોળાની દક્ષિણે આવેલી છે. ઉપલા ભાગમાં ઢેંકુડીવતી તેનું પાણી પીતના કામમા લેવામાં આવે છે. ભરતી વખતે નવસારી અને જલાલપુર સુધી હોડીઓ ફરી શકે છે, તો પણ નદીના પટમાં ઝાડાંને લીધે ભોમીઆ ખલાસી સિવાય હોડી લઇ જવામાં જોખમ છે.

અંબિકા:—વાંસદાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. બીલીમોરા સુધી એમા મોટા વહાણ જઈ શકે છે, અને ગણદેવી સુધી નાના વહાણ જાય છે.

ઔરંગા—ધરમપુરના ડુંગરમાંથી નીકળી વલસાડ તાલુકામાં થઇ અરબી સમુદ્રને મળે છે. આ નદી ઉપર વલસાડ મોટું બંદર છે. વહાણોને સુગમ પડે માટે નદીના મુખ પાસે એક દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

પાર:—ઔરંગાની દક્ષિણે છે, તેના મુખ પાસે ઉમરખાડી સારૂં બંદર છે.

કોલક:—આ નદી મુખ આગળ સુરત જિલ્લો અને ફીરંગીઓના દમણ સંસ્થાનને જુદાં પાડે છે. તેના મુખથી આઠ માઇલ સુધી ભરતી આવે છે, ત્યાં સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

દમણગંગા:—આ નદી સુધી ગુજરાતની કુદરતી હદ છે. તે શરૂઆતમાં સુરત અને થાણા જિલ્લાને જુદા પાડે છે, ને પછી દમણમાં દાખલ થાય છે. ચોમાસામાં તેના મુખ પાસે નાના વહાણોને વાવાઝોડાથી રક્ષણ મળે છે.

જળાશયો:—

ચાલનનું તળાવ મોટું છે અને તે કેટલીક જમીનને પાણી

પુરૂં પાડે છે. બીજાં તળાવ નાનાં છે અને ઘણું ખરૂં ફેબ્રુઆરીની લગભગમાં તો સુકાઇ જાય છે.

વસ્તી:—ઇલાકામાં ખેડા જિલ્લાથી વસ્તીની ઘીચતામાં બીજે નંબરે આ જિલ્લો આવે છે.

અનાવલા સૌથી સારા ખેડુત છે, અને હાલીઓ રાખી ખેતી પાછળ ઘણી મહેનત લે છે. હાલી એક જાતનો ગુલામ જ છે. ઘણે ભાગે તે વંશપરંપરાનો ગુલામ હોય છે. મુસલમાનો કંગાળ છે; પણ વહોરા ખેડુતો અને વેપારીઓ સુખી છે. પારસીઓની સંખ્યા થોડી છે પણ તેઓ સુખી અને આગળ પડતા છે. કાળીપરજની વસ્તી કુલ વસ્તીના ત્રીજા ભાગ જેટલી છે, કાળીપરજની વીસેક જાતો છે, તેમાં દુબળા, ઢોંડીઆ, ચોધરા ને નાયકડા મુખ્ય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

સુરત:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી નદીને કિનારે આવેલું છે. તે ભરૂચ અને ખેડા જેટલું પ્રાચીન નથી, તો પણ એક જુનું શહેર છે. મુંબઇની ચઢતી થઇ તે પહેલાં હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ કિનારાનું તે મોટું બંદર ગણાતું હતું. ગોળકોંડા, બરાનપુર, વરાડ અને આગ્રાથી અહીં વણઝારો આવતી, અને મલબાર અને કોંકણ-કાંઠેથી તેમજ યુરોપ, આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઈરાનના અખાતનાં બંદરોથી વહાણો આવતાં. વળી લંકા, મદ્રાસ, બંગાળા બ્રહ્મદેશ અને જાવાથી પણ કેટલાંક વહાણો આવતા.

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્થાનમાં વેપાર કરવા માટે સૌથી પહેલી કોઠી સુરતમાં નાખી હતી. અંગ્રેજ ઉપરાંત વેપાર કરવા માટે ફીરંગી, વલંદા અને ફ્રેંચ લોકોએ પણ કોઠીઓ નાખી હતી. મક્કે હજ કરવા જનારા મુસલમાનો આ બંદરેથી જતા, માટે તે મક્કાનું મુખબાર (દરવાજો) કહેવાતું. ધનથી લોભાઇ શિવાજીએ બે વખત સુરત લૂંટયું હતું. મરાઠાઓની લૂંટથી બચવા માટે

શહેરની આસપાસ કોટ ચણવામાં આવ્યો હતો. ઘણા લોકોનું કહેવું એમ છે કે ગોપી નામના હિંદુએ નાના ગામડામાંથી સુરતને આબાદ કર્યું છે. હાલ જોવાલાયક સ્થળોમાં કિલ્લો અને તેની પાસેનાં જાહેર મકાનો, લાઇન્સમાનું જૈનમંદિર, સાર્વજનિક કોલેજ, નવાબનો મહેલ અને વહોરવાડ છે. સુરતના વતનીઓ સહેલાણી છે. મુંબાઈ ઇલાકામા સૌથી વધારે દારૂ સુરત જિલ્લામા ખપે છે.

રાંદેર:—સુરતને સ.મે કિનારે આવેલું દક્ષિણ ગુજરાતનું બહુ જુનું શહેર છે. સુરતની ચઢતીની સાથે તેની પડતી થઈ; તો પણ તે સુરતનું બંદર ગણાતું. હાલ ત્યાના સુન્ની વહોરાઓ મોરિશીઅસ, આફ્રિકા, રંગુન, સીઆમ અને સીંગાપુર સાથે વેપાર ચલાવે છે. તેઓ દસ પંદર વર્ષ પરદેશ રહે છે અને ઘણું ધન કમાઇ લાવી પોતાના શહેરને સમૃદ્ધ કરે છે. રાંદેરની વહોરવાડ અને કેટલીક મસીદો ખાસ જોવાલાયક છે.

હજીરા:—તાપી નદીના મુખ પાસે ડુમસની સામી બાજુએ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં દીવાદાંડી છે.

વલસાડ:—સુરતની દક્ષિણે ઔરંગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાંથી ડાંગના જંગલમાંની પેદાશ પરઆમ ચઢે છે. અહીનો વેપાર કાઠિઆવાડનાં બંદરો સાથે સારો ચાલે છે.

ઉદવાડા:—પારડી તાલુકામાંનું ઉદવાડા પારસીઓનું અને માંડવી તાલુકાનું બાહુધાન હિંદુઓનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

થાણા જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે દમણ પરગણું તથા જવાર સંસ્થાન, પૂર્વે નાશિક અને અહમદનગર જિલ્લા, દક્ષિણે પુના અને કોલાબા જિલ્લા, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

તાલુકા:—આ જિલ્લાને વ્યવસ્થા માટે નવ તાલુકામાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. (૧) વસાઇ, (૨) માહીમ, (૩) ડહાણુ, (૪)

કલ્યાણ, (૫) મુરબાદ, (૬) શાહપુર, (૭) ભીવંડી, (૮) વડા અને (૯) ઉત્તર સાષ્ટી.

દેખાવ:—જિલ્લાને કુદરતી રીતે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) પશ્ચિમ તરફનો દરીઆ કિનારાનો સપાટ પ્રદેશ, અને (૨) પૂર્વ તરફનો ઉચ્ચ પ્રદેશ. સપાટ પ્રદેશનો ઘણો ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં કેટલાક મેવા, કેળાં, શેરડી અને નાળિએર વગેરે થાય છે. માહીમ અને વસાઇમા આદુ બહુ થાય છે.

પૂર્વ તરફના પ્રદેશમા ડાગર મુખ્ય પાક છે. આ જિલ્લો ખરી રીતે મહારાષ્ટ્રનો ભાગ છે, પણ રાજ્યવહીવટની અનુકૂળતા ખાતર તેને ઉત્તર વિભાગમા રાખવામાં આવ્યો છે. લોકોની ભાષા મરાઠી છે. પૂર્વ તરફના પહાડી પ્રદેશમાં અનાર્ય જાતના લોક વસે છે. મુંબઇ પાસે હોવાથી આ જિલ્લાનાં કેટલાંક ગામોમાં રહી લોકો મુંબઇ જોડે ધંધો રોજગાર કરે છે.

અગત્યનાં સ્થળો:—

થાણા:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર મુંબઇથી ૨૧ માઇલ દૂર છે. કેનેરી ગુફાઓ અહીંથી ૭ માઇલ દૂર છે. આ ગુફાઓ બૌદ્ધ ધર્મીઓની છે. થાણાને પાણી પુરૂં પાડનારૂં પુકુર્ણી તળાવ આઠ માઇલ દૂર છે. થાણાની :ખાડી સાષ્ટી બેટને છુટો પાડે છે, ને તેમાં વહાણો ફરી શકે છે.

બોરીવલી:—મુંબઇથી ૨૪ માઇલ ઉત્તરે આવેલું છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર કેનેરી ગુફાઓ છે, કાર્લીમાંથી બૌદ્ધોને કહાડી મૂક્યા પછી નવમા અને દશમા સૈકામાં ખડકમાં લગભગ સો ગુફાઓ કોતરીને બૌદ્ધ સાધુઓ અહીં રહેતા હતા. આ ગુફાઓ કેનેરી ગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે. ગુફાઓમાં ચિત્રો પણ માલમ પડે છે.

કલ્યાણ:—એક પ્રાચીન બંદર છે. અહીંથી જી. આઈ. પી. રેલવેના બે ફાંટા પડે છે, તેમાંનો એક નાશિક તરફ અને બીજો

પુના તરફ જાય છે. અહીંથી થોડે દૂર અંબરનાથનું મંદિર આવેલું છે. શહેરની પાસે દરીઆની કેટલીક ખાડીઓ આવેલી છે, તેમાં વહાણો ફરી શકે છે. શહેરથી થોડે દૂર પત્થરની ખાણો છે.

ઇલાકાના તાબાનાં દેશી રાજ્યો.

ગુજરાતમા મુંબઈ ઇલાકાના તાબાનાં દેશી રાજ્યોમાં મહીકાંઠા એજન્સી, રેવાકાંઠા એજન્સી, ખંભાત સંસ્થાન, સુરત એજન્સી, અને જવાર સંસ્થાન મુખ્ય છે.

મહીકાંઠા એજન્સી.

સામાન્ય વર્ણન:— મહી નદીની પાસે આવેલા કેટલાંક રાજ્યોના સમુહને મહીકાંઠા એજન્સી કહેવામા આવે છે. આ એજન્સી ગુજરાતની ઈશાને આવેલી છે. ઈશાન કોણને ઘણો ભાગ પહાડી છે અને તેમાં જંગલો છે, તેથી એજન્સીનો વિસ્તાર લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેટલો હોવા છતાં વસ્તી બહુ ઓછી છે.

રાજ્યોમાં ઇડર મુખ્ય છે.

પર્વત:—આરવલ્લી.

નદીઓ:—સાબરમતી, હાથમતી, વાત્રક અને સરસ્વતી.

જળાશયો:—કેટલાંક તળાવમા આખું વર્ષ પાણી રહે છે પણ તેમાંનાં ઘણાંખરા ઢોરનેજ કામનાં છે. તળાવોમાં ઇડરનું રાણી તળાવ, સામળાનું કર્માબાળી તળાવ અને બાખસર એ મુખ્ય છે.

જમીન:—મહીકાંઠાની જમીન બે જાતની છે; એક ગોરાડુ અને રેતાળ તથા બીજી કાળી. બન્નેમાં સારો પાક થાય છે. અહમદનગરમાં પત્થર નીકળે છે, તે ગુજરાતનાં દહેરાં તથા મસીદો બાંધવામાં ઘણો વપરાયો છે. કેટલીક જગાએથી ચુનો અને દાંતા આગળ હલકો આરસ નીકળે છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

ઇડર:—ઇડર રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. અસલના વખતમાં તે ભીલોના કબજામાં હતું. વલ્લભીવંશના છેલ્લા **શિલાદિત્યના** કુંવર ગુહાને અહીંના ભીલોએ રાજા કરીને સ્થાપ્યો હતો. તેની આઠમી પેઢીએ **નાગાદિત્ય** થયો. તેને રૈયતે મારી નાખ્યો ને તેના કુંવર **બાપાએ** મેવાડનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. કેટલાક વંશોના હાથમા ગાદી બદલાયા પછી હાલ ગાદી **મારવાડના રાઠોડ** વંશમાં છે. શહેરના છેડા આગળ ડુંગરીની તળેટીમા રાજાનો મહેલ છે, અને તેની પાછળ ટેકરી ઉપર પ્રખ્યાત **ઇડરીઓ** ગઢ આવેલો છે.

સાદરા:—સાબરમતીને કિનારે આવેલું એજન્સીનું સદર સ્ટેશન છે.

અંબાભવાની:—અરવલ્લીના આબુ શિખરની પાસે **આરાસુર** ડુંગરમાં **અંબાભવાની**નું મંદિર છે. તે પવિત્ર મનાય છે, અને ઘણા હિંદુ લોકો ત્યાં જાત્રાએ જાય છે. મંદિરમાં યાત્રાળુઓ જે પૈસા મૂકે છે તે **દાંતાનો** રાણો લે છે. વળી **દાંતાનો** રાણો જાત્રાળુઓ પાસેથી કર લે છે.

તારંગા:—અરવલ્લી ડુંગરમા **જૈનોનું** પવિત્ર ધામ છે. તેમાં **તારણ** માતાનું અને **અજીતનાથ** અને **સંભવનાથ** એ તીર્થંકરોનાં દહેરા છે. **તારણ** માતાની મૂર્તિ **બૌદ્ધોએ** બેસાડી હશે એમ લાગે છે. **અજીતનાથનું** દહેરૂં **કુમારપાળ** રાજાએ બંધાવ્યું હતું.

ખેડબ્રહ્મા:—હરણાઈ નદીને તીરે **અમદાવાદ-પ્રાંતીજ** લાઇનનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. તે ઘણા વખતથી પવિત્ર સ્થળ મનાય છે. તેમાં **બ્રહ્માનું** મંદિર છે. તે ભૃગુ ઋષિએ બંધાવેલું એમ કહેવાયછે.

રેવાકાંઠા એજન્સી.

સામાન્ય વર્ણન:—નર્મદા એટલે **રેવા** નદીની પાસે આવેલાં રાજ્યોને **રેવાકાંઠા** એજન્સી કહેવામાં આવે છે. આમાં ગુજરાતની

પૂર્વ સરહદ ઉપર આવેલાં રાજ્યો આવી જાય છે, જેમાંના ઘણાં બહુજ નાનાં છે. આ એજન્સીની જમીનને ત્રણ ભાગમા વહેંચી શકાય. (૧) પૂર્વનો પ્રહાડી પ્રદેશ, (૨) મધ્યનો જંગલનો પ્રદેશ, અને (૩) પશ્ચિમનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ. લગભગ પાંચમા ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે; બાકીની પહાડી કે જંગલથી છવાએલી છે. પહાડી અને જંગલના પ્રદેશોમા ભીલ વગેરે અનાર્ય લોકોની વસ્તી વધારે છે. પંચમહાલના કલેક્ટર આ એજન્સીના પોલિટિકલ એજન્ટ ગણાય છે.

પર્વત:—એજન્સીના મધ્ય ભાગમા ડુંગરોની હાર છે. તે વિંધ્યાચળના ફાંટા છે, અને દક્ષિણમાંના ડુંગર રાજપીપળાના ડુંગરને નામે ઓળખાય છે તે સાતપુડાના ફાટા છે.

નદીઓ:—મહી, નર્મદા.

ખનીજ:—બારીઆ અને સુંથમા સારા ઇમારતી પત્થર માલમ પડે છે. છોટાઉદેપુરમાં ચુનો તથા આરસ નીકળે છે. રાજપીપળાના ડુંગરોમાંથી અકીક નીકળે છે.

પેદાશ:—મુખ્ય પેદાશ જંગલની છે. તેમા મહુડો, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડ થાય છે. ખેતીમાં મુખ્ય પાક મકાઇ, ડાંગર, કપાસ અને ચણા છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

નાંદોદ:—આ એજન્સીના સૌથી મોટા રાજ્ય રાજપીપળાની રાજધાની છે. જંગલોની પેદાશ બહારગામ મોકલવા માટે રાજ્ય તરફથી નાંદોદથી અંકલેશ્વર સુધી નાના માપની રેલવે બાંધવામાં આવી છે.

લુણાવાડા:—લુણાવાડા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. લુણાવાડાના રાજ્યકર્ત્તા અણહીલવાડના સોલંકીઓમાંથી ઉતરી આવેલા છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

સામાન્ય વર્ણન:—ખંભાતના અખાત પાસે આવેલા આ સંસ્થાન ઉપર નવાબ રાજ્ય કરે છે, અને ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર

એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે. જમીનના ત્રણ ભાગ કરી શકાય. (૧) દરીઆકિનારાનો ખારોપાટ, (૨) મધ્યની સાધારણ જમીન, અને (૩) ઉત્તર અને પૂર્વની મહીના કાંઠા પાસેની કાળી જમીન. કાળી-જમીનમાં ઘઉં, કપાસ વગેરે થાય છે. મધ્યની જમીનમાં હલકાં અનાજ થાય છે. દરીઆકાંઠાની જમીનમાં કંઇ થતું નથી.

નદીઓઃ—મહી અને સાબરમતી.

અગત્યનાં સ્થળ:—

ખંભાતઃ—ગુજરાતનું પ્રાચીન બંદર ખંભાત આ રાજ્યની રાજધાની છે. એમ મનાય છે કે કાર્તિક સ્વામીએ તારકાસુરને માર્યો ત્યારે દેવોએ ખૂશ થઈ લડાઇની જગાએ સોનાનો જયસ્તંભ દાટયો, અને તેની પાસે કાર્તિક સ્વામીએ શિવના લિંગની સ્થાપના કરી દહેરૂં બંધાવ્યું. તેની પાસે જે નગર વસ્યું તે **સ્તંભતીર્થ** કહેવાયું. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ **ખંભાત** થયો. **અણહીલપુરના** રાજાઓના સમયમાં તે અગત્યનું બંદર હતું. શહેરમાં નવાબનો મહેલ, જુમામસીદ, હાઇસ્કૂલ, ત્રણ દરવાજા, ન્યાયમંદિર તથા કેટલીક વાવ જોવાલાયક છે. વળી અખાતના બારા પર દરીઆકિનારાની હવા ખાવાની જોગવાઇ છે.

સુરત એજન્સી.

સામાન્ય વર્ણનઃ—સુરત જિલ્લાની પાસે આવેલાં રાજ્યોની દેખરેખ સુરતના કલેકટરને સોંપવામાં આવી છે અને એ સમુહને સુરત એજન્સી કહેવામાં આવે છે. એજન્સીમાં વાંસદા, ધરમપુર, સચીન અને ડાંગના જંગલનાં રાજ્યો છે. એજન્સીના ઘણા ભાગમાં જંગલ છે.

ધરમપુરઃ—સંસ્થાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ કાળીપરજનો છે જમીન પહાડી છે, તેથી ખેતીને અનુકૂળ નથી. અહીંના રાજા સીસોદીઆ રજપુત છે. મુખ્ય વેપાર જંગલની પેદાશ છે.

વાંસદા:—રાજ્યની જમીન પહાડી તથા જંગલવાળી છે. ફક્ત છૂટા ભાગની જમીનમાં ખેતી થાય છે. ઇમારતી કાળો પત્થર જડે છે. મુખ્ય પેદાશ જંગલની છે. રાજા સોલંકી વંશના છે.

સચીન:—સચીનના નવાબ આફ્રિકાના સીદી વંશના છે. તેમના પૂર્વજ મોગલ રાજ્યના દરિઆઇ કાફલાના સરદાર હતા. તેમના તાબામાં દરીઆકાઠે **ડુમસ** હવા ખાવાનું સ્થળ છે. તે સુરતથી દસ માઇલ દૂર આવેલું છે. રાજધાનીનું શહેર **સચીન** છે.

જવાર સંસ્થાન.

જવાર સંસ્થાનની દેખરેખ થાણા જિલ્લાના કલેકટર રાખે છે. આ રાજ્યમાં જમીન પહાડી અને જંગલથી ભરપુર છે. રાજા કોળી જાતના છે.

ગવર્નર જનરલના તાબાનાં દેશી રાજ્યો.

વડોદરા રાજ્ય.

સામાન્ય વર્ણન:—

ગુજરાતમાં મોટામા મોટું દેશી રાજ્ય **વડોદરાનું** છે. તેના રાજ્યકર્તા **ગાયકવાડ** કહેવાય છે. તે જાતે દક્ષિણી છે. **અંગ્રેજ** સત્તા સ્થપાઇ તે પહેલા ગુજરાતના ઘણા ભાગ ઉપર **ગાયકવાડની** આણ મનાતી. કાઠિઆવાડના અને બીજા કેટલાક રાજાઓ હજી ગાયકવાડને ખંડણી ભરે છે. તેમના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નર જનરલ (અથવા **વાઇસરોય**) તરફથી રેસીડન્ટ વડોદરામાં રહે છે.

વડોદરા રાજ્ય એક જથે આવેલું નથી. તેનો ઘણો ભાગ તળ ગુજરાતમાં અને થોડો ભાગ કાઠિઆવાડમા છે. આ રાજ્યની હદ ખાલસા મુલક અને બીજાં દેશી રાજ્યોની હદ સાથે સેળભેળ થએલી છે.

રાજ્યવહીવટની ખાતર રાજ્યના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, અને તે દરેક પ્રાંત કહેવાય છે. પ્રાંતના નાના ભાગ મહાલ કહેવાય છે, દરેક પ્રાંતના ઉપરી સુબા કહેવાય છે, અને ચારે સુબાના ઉપરી સરસુબા કહેવાય છે. રાજ્યનો વહીવટ અંગ્રેજી રાજ્યની માફક થાય છે. રાજ્યના કાયદા ઘડવા માટે **ધારાસભા** છે. ગામોના વહીવટ માટે **લોકલબોર્ડ** અને શહેરોના વહીવટ માટે **મ્યુનિસિપાલિટિઓના** જેવી ગોઠવણ છે. રાજ્યના સૌથી મોટા અધિકારી **દિવાન** છે. દિવાનને મદદ કરવા માટે રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓનું **કારોબારી મંડળ** છે.

સુધારામાં વડોદરા રાજ્ય આગળ પડતું છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિઆત કરવાની પહેલ કરનાર આ રાજ્યજ છે. વળી ગામેગામ રાજ્ય તરફથી પુસ્તકાલયો કાઢવામાં આવ્યાં છે. રાજ્યમાં ન્યાય અને કારોબારી ખાતાં જુદાં છે.

પ્રાંત—(૧) કડી, (૨) વડોદરા; (૩) નવસારી, અને (૪) અમરેલી.

કડી પ્રાંત.

સીમા:—ઉત્તરે પાલણપુર એજન્સી, પૂર્વે મહીકાંઠા એજન્સી, દક્ષિણે અમદાવાદ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અમદાવાદ જિલ્લો તથા પાલણપુર એજન્સી છે.

નદીઃ—સરસ્વતી.

સામાન્ય વર્ણન:—આ પ્રાંતની સરહદ અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા સાથે સેળભેળ થએલી છે. જમીન સપાટ અને કપાસને લાયકની છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

સિદ્ધપુર:—સિદ્ધપુર પવિત્ર સરસ્વતીને તીરે આવેલું છે. અહીંનો રૂદ્રમાળ મૂળરાજ સોલંકીએ બંધાવ્યો હતો. ત્યાર પછી સિ-

દ્ધરાજ જયસિંહે તેની મરામત કરાવી હતી. હાલ ફક્ત તેનાં ખંડેર છે. આ પવિત્ર તીર્થ હોવાથી અહીં ઘણાં મંદિર છે. માનું શ્રાદ્ધ કરવા દૂરના સ્થળેથી ઘણા યાત્રાળુઓ અહીં આવે છે.

પાટણ:—ગુજરાતની જુની રાજધાનીનું શહેર વનરાજ ચાવડાએ વસાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના સમયમાં તે પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. અમદાવાદ રાજધાની થયા પછી તેની પડતી થઇ. હાલ તેના ખંડેરોમાં રાણીવાવ, સહસ્રલિંગ તળાવ, પંચાસરા પારસનાથ વગેરે છે. પાટણનાં માટીનાં વાસણ, સુડી અને ચપ્પુ હજી વખણાય છે.

વડનગર:—ગુજરાતનું પ્રાચીન શહેર છે. એનું પહેલાંનું નામ આનંદપુર હતું. ત્યારપછી વૃદ્ધનગર થયું. સાતમા સૈકામાં એ આબાદ શહેર હતું એમ ચીનો મુસાફર યવનચંગ (હુઆનસંગ) લખી ગયો છે. અહી કેટલાંક જુનાં મંદિરો જોવાલાયક છે.

મહેસાણા:—અગત્યનું રેલવે જંકશન છે.

બહુચરાજી:—જાત્રાનું ધામ છે.

વડોદરા પ્રાંત.

સીમા:—ઉત્તરે ખેડા જિલ્લો, પૂર્વે પંચમહાલ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સી, દક્ષિણે રેવાકાંઠા એજન્સી અને ભરૂચ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ભરૂચ જિલ્લો અને ખંભાત સંસ્થાન છે.

સામાન્ય વર્ણન:—આ પ્રાંત સામાન્ય લક્ષણમાં ખેડા જિલ્લાને મળતો છે. તે સપાટ પ્રદેશ છે અને ફળદ્રુપ છે. કપાસ, તમાકુ અને જાતજાતનાં અનાજ તેમાં થાય છે. પેટલાદ મહાલ સૌથી રસાળ છે.

નદીઓ:—મહી, વિશ્વામિત્રી. ઢાઢર અને નર્મદા.

અગત્યનાં સ્થળ:—

વડોદરા:—રાજ્યનું મુખ્ય શહેર વિશ્વામિત્રીને કાંઠે આવેલું છે અને રેલવે જંકશન છે. શહેરમાં બગીચા, મહારાજાના મહેલ,

સંગ્રહસ્થાન, કોલેજ, ન્યાયમંદિર વગેરે ઘણાં જોવા લાયક સ્થળો છે. નદી ઉપરનો ઝુલતો પૂલ ગુજરાતમાં નવાઇ જેવો છે. શહેરની વચ્ચોવચ્ચ **માંડવી** છે, તે ઉપરથી આખું શહેર દેખાય છે.

ચાંદોદ:—**ઓર** અને **નર્મદા**ના સંગમ ઉપર જાત્રાનુ ધામ છે. ગામમાં દહેરાં એટલાં બધાં હોઇ તેમની સંખ્યાને લીધે કહેવત પડી છે કે "**નર્મદા**મા કંકર એટલા શંકર" આસપાસનો બધો પ્રદેશ રમણીય છે. કવિ **દયારામ**નો જન્મ અહીં થયો હતો. **ચાંદો**દની પાસેજ કરનાળી, **અનસૂયા**, **શુકદેવજી**, **વ્યાસ**, ગંગનાથ વગેરે પવિત્ર સ્થાનો ગણાય છે. આખા ગુજરાતમાથી અહીં જાત્રાળુઓ આવે છે. નાનાં વહાણુ નદીમાં આ બધા સ્થાનોએ ફરી શકે છે અને આસપાસના પ્રદેશનો માલ લઇ જાય છે.

ડભોઈ:—ગાયકવાડની રેલવેનું જંકશન છે. તેનો જુનો કિલ્લો મુસલમાનના પહેલાંના કાળની હિંદુ કારીગરીનો ખ્યાલ આપે છે. પિલાજી ગાયકવાડે ગુજરાતમાં સૌથી પહેલું આ ગામ તાબે કર્યું હતું. અહીંનાં તાબાપિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે.

નવસારી પ્રાંત.

સીમા:—ઉત્તરે રેવાકાંઠા એજન્સી, પૂર્વે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે સુરત જિલ્લો અને સુરત એજન્સી, તથા પશ્ચિમે **અરબી**-સમુદ્ર અને સુરત જિલ્લો છે.

સામાન્ય વર્ણન:—આ પ્રાતની હદ સુરત જિલ્લાની હદ સાથે સેળભેળ થઇ ગઇ છે. પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ પહાડી અને જંગલવાળો છે. મધ્યનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને તેની જમીન સુરત જિલ્લાની સારી જમીનને મળતી આવે છે, દરીઆકાંઠાનો કેટલોક ભાગ ખારો પાટ છે. રસાળ ભાગમાં કલમી આબા અનેક જાતનાં ફળ, શેરડી, ડાંગર, કપાસ વગેરે થાય છે. શેરડીને લીધે ગણદેવી પરગણાનો ગોળ વખાણાય છે. મુંબઇ અને ઉત્તર ગુજરાતને ફળફળાદિ આ પ્રાંત અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી પુરાં પાડવામાં આવે છે. આ

પ્રાંત ઘણી રીતે સુરત જિલ્લાને મળતો છે. તેમાં પણ કાળીપરજની વસ્તી છે.

પર્વત:—પશ્ચિમે ડુંગરોની હાર છે તે **વિંધ્યાચળના** તથા સાતપુડાના ફાંટા છે.

નદીઓ:—કીમ, તાપી, પૂર્ણા, અંબિકા.

અગત્યનાં સ્થળ:—

નવસારી:—પૂર્ણા નદીને કિનારે પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. પારસીઓ અહીં ઘણા કાળથી વસેલા છે, તેથી તેમની અગિઆરીઓ ઘણી છે તથા **આતસ બહેરામ** છે. અહીં ઉનાળામાં બહુ તાપ પડતો નથી, તેથી કેટલાક લોકો હવાફેર કરવા આવે છે. અહીં નાનાં વહાણ ફરી શકે છે. ગામ બહાર તવંગર અને મોભાદાર પારસીઓની વાડીઓ અને બંગલા આવેલા છે, તેઓ પરદેશથી ધન કમાઈ લાવી પાછા આવી એશઆરામ કરે છે.

સોનગઢ:—ગાયકવાડના રાજ્યનું જુનું રાજધાનીનું શહેર છે. તેનો જુનો કિલ્લો જોવાલાયક છે.

અમરેલી પ્રાંત.

સામાન્ય વર્ણન:–આ પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં જુદે જુદે કકડે વહેંચાએલો છે. તેમાં ત્રણ ભાગ મુખ્ય છે. (૧) **અમરેલી** સોરઠને પૂર્વ છેડે, (૨) **કોડિનાર** સોરઠની દક્ષિણમાં દરીઆકિનારે, અને (૩) **ઓખામંડળ** હાલારના વાયવ્ય કિનારે આવેલો દ્વીપકલ્પ. અમરેલીની દક્ષિણની જમીન પહાડી છે. બાકીની જમીનમાં બાજરી, મઠ વગેરે હલકાં અનાજ અને કપાસ થાય છે. કોડિનારનો ઉત્તરનો ભાગ પહાડી છે, અને દક્ષિણે દરીઓ છે તેથી જમીન સારી નથી. ત્યાંની હવા પણ તંદુરસ્તીને અનુકૂળ આવતી નથી. ઓખામંડળમાં પૂર્વ સરહદ ઉપર નાનું રણ આવેલું છે. તે પંદર માઈલ લાંબું છે; કચ્છના અખાત પાસે તે પાંચ માઈલ પહોળું છે, અને દક્ષિણ તરફ એક માઈલ પહોળું છે. મોટે જુવાળે તેના ઉપર પાણી ફરી વળે છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

અમરેલી:—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ત્યાંના સૈયદ તથા કાઠીઓ પાસેથી મરાઠાઓએ લીધું હતુ. તેની પાસેનો પેટામહાલ દામનગર દામાજી ગાયકવાડને લાઠીના ઠાકોરે પહેરામણીમાં આપ્યો હતો, અને કોડીનાર જુનાગઢના નવાબે આપ્યું હતું.

દ્વારકા:—કાઠિઆવાડના પશ્ચિમ કિનારાનું બંદર ઘણા પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. મહાભારતના સમયમા તે **શ્રીકૃષ્ણની** રાજધાની હતું. અહીં ઘણાં મંદિરો છે, તેમાં **દ્વારકાનાથનું** મંદિર **સૌથી** પ્રસિદ્ધ છે. અહીં **શારદા પીઠ**ના **શંકરાચાર્ય**ની ગાદી છે, તે આદ્ય શંકરાચાર્યની સ્થાપેલી ચાર ગાદીઓમાં સૌથી મોટી છે. દર વર્ષે હજારો જાત્રાળુઓ અહીં આવે છે, અને **ગોમતી**મા સ્નાન કરી પવિત્ર થાય છે. **ગોમતી**મા નહાવા માટે **ગાયકવાડ** સરકાર કર લે છે.

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો

સામાન્ય વર્ણન:—કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને **પાલણપુર** એજન્સીના રાજ્યોને **પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો** કહેવામા આવે છે. આ રાજ્યો ઉપર **ગવર્નર જનરલ** (અથવા **વાઇસરોય**) સાહેબ દેખરેખ રાખે છે અને તેમના તરફથી વહીવટ કરવાને પહેલા વર્ગના રાજ્યોના **રેસીડન્ટ**, અને બીજાં રાજ્યોના **એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ** તરીકે એક અમલદાર **રાજકોટ**મા રહે છે. છેલ્લો ન્યાય મેળવવા માટે **હાઈ કોર્ટ**ના જેવી **જ્યુડિશિઅલ કમિશનરની** કોર્ટ પણ **રાજકોટ**મા છે. આ રાજ્યોનો વહીવટ પહેલાં **મુંબઇ** ઇલાકાના **ગવર્નર**ને હસ્તક હતો.

કાઠિઆવાડ.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ, પૂર્વે **અમદાવાદ** જિલ્લો અને **ખંભાત**નો અખાત, તથા દક્ષિણે અને પશ્ચિમે **અરબી સમુદ્ર**.

દેખાવ:—કાઠિઆવાડ કચ્છના અખાત અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે આવેલો દ્વીપકલ્પ છે. તળ ગુજરાતથી નળકંઠાના પ્રદેશથી જુદો પડે છે. કોઇ કાળે કાઠિઆવાડ બેટ હશે. આ દ્વીપકલ્પમાં અમદાવાદ જિલ્લાનો ધંધુકા તાલુકો અને ઘોઘા મહાલ ખાલસા મુલક છે, અમરેલી, કોડિનાર અને ઓખામંડળ વડોદરા રાજ્યના તાબામાં છે, તથા દીવ બેટ ફીરંગીઓના કબજામાં છે. આ ભાગો સિવાયના મુલકનું વર્ણન અહીં કરીશું.

મધ્યનો પ્રદેશ પહાડી અને ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ રણ પાસે હોવાથી વેરાન છે. દરીઆ પાસેનો મુલક ખારોપાટ છે. ગીરનારની દક્ષિણે ગીરનું જંગલ છે. સિંહ આ જંગલમાંજ માલમ પડે છે. બાકીની જમીન ગોરાડુ છે. મુખ્ય પાક કપાસ, બાજરી, મઠ અને હલકાં અનાજ છે.

પહાડ:—

ગીરનાર:—જુનાગઢની પાસે આવેલો છે અને તે કાઠિઆવાડમા સૌથી ઊંચો છે આ ડુંગરમા **અંબામાતા**, **ગોરખનાથ**, **ઓઘડશિખર**, **ગુરુ દત્તાત્રય**, અને **કાળિકા શિખર** એ પાચ શિખરો મુખ્ય છે. પર્વતો ઉપર જૈનોના દહેરા અને કેટલાક કુંડ છે, તેમા **દામોદર** કુડ સૌથી પવિત્ર ગણાય છે. બલરામના રાણી રેવતીના નામનો **રેવતી** કુંડ ત્યાથી થોડોજ દૂર છે. ગીરનારનું બીજું નામ **રૈવતાચળ** પણ રેવતી ઉપરથી પડેલું છે. મૌર્યવંશના ચક્રવર્તી **પ્રિયદર્શી અશોકની** ધર્મઘોષણાવાળો પ્રખ્યાત શિલાલેખ આ પર્વત ઉપર છે. વળી **ગીરનારની** પાસે બંધ બાંધીને નહેરો કરવા માટે પાચીન સમયમાં **સુદર્શન** તળાવ બાંધવામા આવેલું તેનો શિલાલેખ પણ આ પહાડની હદમાં છે.

શેત્રુંજો:—પાલિતાણાની પાસે છે. તેના ઉપર જૈનોનાં સુંદર દહેરાં છે.

નદીઓ:—કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની છે; કારણ કે તેનો ઉચ્ચ પ્રદેશ મધ્યમાં છે અને ત્યાથી ચારે બાજુએ નદીઓ વહે છે. કેટલીકનાં પાણીનો ઉપયોગ બંધ બાંધીને કરવામાં આવે છે. તળ ગુજરાતની સાધારણ નદી જોડે સરખાવી શકાય એવી મોટી નદી તેમાં એકે નથી. ભાદર, શેત્રુંજી અને મચ્છુ એ મુખ્ય નદીઓ છે.

જળાશયો:—ઉત્તર અને ઇશાનની જમીનમાં ખાર ભળેલો છે, તેથી ત્યાના કુવાનું પાણી થોડું ઘણું ખારાશવાળું હોય છે. ઘણું-ખરૂ દરેક કસ્બા કે ગામમાં તળાવ હોય છે, પણ ઘણાંખરાં તળાવ ચૈત્ર-વૈશાખમાં સુકાઇ જાય છે. તે સમયે કુવાનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે. કેટલાક ગામમાં તળાવ મોટાં છે. **નળ** સરોવર સંબંધી આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાત નૈઋત્યકોણમાં **બાધુપુર**ની પાસે **નળ**ના જેવાંજ દેખાતાં બે સરોવર છે તે બન્ને **ઘેર** કહેવાય છે; એક **અજક**નો અને બીજો **અમરાપુર**નો.

કિનારો:—કાઠિઆવાડ જેવો ખાંચાવાળો કિનારો આખા હિંદુસ્થાનમા બીજા કોઇ પ્રદેશમા નથી. ઘણા પ્રાચીન સમયથી અ-હીંના લોકો પરદેશો જોડે વહાણ મારફત વેપાર ખેડતા.

ઉત્તરે કચ્છનો અને પૂર્વે **ખંભાત**નો અખાત છે.

ખાડીઓ:— **હંસતાલ** ખાડી કચ્છના અખાતમા છે ને બે ભાગે વહેંચાએલી છે:-એક કચ્છની અને બીજી **હાલાઇ**. **ખંભાત**ના અખાતમાં **ભાવનગર**ની, **સુંદરાઇ**ની, **ધોળેરા**ની અને **ઘોઘા**ની ખાડીઓ મુખ્ય છે. **ભાવનગર**ની ખાડી વાંકી અને જોખમકારી છે, પણ હમણાં તેને **ભાવનગર** રાજ્ય તરફથી સુધારવામાં આવે છે, અને તેમાં નાની સ્ટીમરો આવી શકે છે. **સુંદરાઇ**ની ખાડી **ભાવનગર**ની ઉત્તરે આઠ માઇલ ઉપર છે.

બંદરો:—કચ્છના અખાત ઉપર **વેવાનીઆ**, **જોડીઆ**, **બેરી**, **સાલીઆ** એ મુખ્ય બંદરો છે. **ધોળેરા**, **ભાવનગર** અને **ઘોઘા** એ

ખંભાતના અખાતમાં, અને મહુવા, જાફરાબાદ, વેરાવળ, માંગરોળ, નવીબંદર, પોરબંદર એ અરબી સમુદ્રમાં બંદર છે.

બેટ:—

પીરમ:—ઘોઘાની દક્ષિણે નાનો સાકડો બેટ છે.

શીઆલ:—જાફરાબાદની પૂર્વે પોણો માઇલ લાંબો અને અડધો માઇલ પહોળો છે.

દીવ:—વાકોચુંકો ૭ માઇલ લાંબો અને અઢી માઇલ પહોળો બેટ છે.

શંખોદ્ધાર—ઓખામંડળની પૂર્વમાં આઠ માઇલ લાંબો છે.

ખનીજ:—નૈઋર્ત્ય કાંઠે અને મધ્ય ભાગમાં બહુ જાતના પત્થર મળે છે. પોરબંદર અને ધ્રાંગદ્રાના પત્થર વખણાય છે. બીજી જાતના પત્થર અને આરસપહાણ પણ નીકળે છે. કેટલાક ભાગમા મીઠું પકવવામાં આવે છે. રણમાં અને ભાલમાં ધાપણુ મળી આવે છે

જંગલો:—ગીરનું જંગલ ૬૦ માઇલ લાંબું અને ૩૦ માઇલ પહોળું છે. તેમા અનેક જાતની વનસ્પતિ મળી આવે છે. બર્ડાનુ જંગલ પ્રમાણમાં નાનું છે. સિંહ હવે ફક્ત ગીરના જંગલમાજ માલમ પડે છે.

રાજ્યવહીવટ:—કાઠિઆવાડમા ઘણાં નાનાં રાજ્યો તથા થોડા મોટાં રાજ્યો મળી લગભગ બસો રાજ્યો છે. દરેક રાજ્યનો વહીવટ તેના રાજા કરે છે. મોટા રાજ્યોને વહીવટની પુરી સત્તા છે, અને નાનાં રાજ્યોને કેટલીક સત્તા ઓછી છે. આ રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવી સહેલી પડે તેથી તેના પૂર્વ કાઠિઆવાડ અને પશ્ચિમ કાઠિઆવાડ એમ મોટા ભાગ પાડી તે દરેકના પાછા બે ભાગ પાડી કુલ ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. આ ચાર ભાગ ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, સોરઠ અને હાલાર છે. પહેલાં આખા કાઠિઆવાડ ઉપર ગાયકવાડની સત્તા હતી. હજી ઘણાં રાજ્યો ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકારની મારફત ખંડણી ભરે છે. વળી તેઓ અંગ્રેજ સરકારને પણ

ખંડણી ભરે છે. પહેલાં કાઠિઆવાડનું નામ **સૌરાષ્ટ્ર** હતું. **પેશ્વાના** સમયમા **કાઠી** લોકોના નામ ઉપરથી તેનું નામ **કાઠિઆવાડ** પડયું હતું. હવે તેનો એકજ ભાગ **સૌરાષ્ટ્ર** ઉપરથી **સોરઠ** કહેવાય છે.

ઝાલાવાડ.

સામાન્ય વર્ણન:—પૂર્વ કાઠિઆવાડના ઉત્તરના પ્રાંતનું નામ **ઝાલા** રજપુતો ઉપરથી પડયુ છે. **હરપાળને** કરણઘેલાએ નોકરીના બદલામા મોટી જાગીર આપી તે મુલક **ઝાલાવાડ** કહેવાયો. આ પ્રાંતના મોટા રાજ્યો **ધ્રાંગદ્રા, લીંમડી, વઢવાણ, લખતર** વગેરે **ઝાલા** રજપુતોના કબજામાં છે.

અગત્યનાં સ્થળો:—

ધ્રાંગદ્રા:—તેજ નામના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંના પત્થર ઇમારત બાંધવાના કામમા આવે છે.

વઢવાણ:—વઢવાણ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર અને પ્રાંતનું સદર સ્ટેશન છે. અહીંની હવા સુકી છે અને તંદુરસ્તી માટે સારી છે. રૂના પાકની મધ્યમાં આવેલું હોવાથી રૂનો વેપાર સારો ચાલે છે. સુતરાઉ કાપડની મીલ અને કેટલાંક જીન છે. રાણકદેવી અહીં **ભો-ગાવોને** કિનારે સતી થએલી તેની દેવડી છે. કવીશ્વર **દલપતરામનો** જન્મ અહીં થયો હતો.

ગોહિલવાડ.

સામાન્ય વર્ણન:—ઝાલાવાડની દક્ષિણે અવેલા આ પ્રાંતનું નામ ગોહિલ રજપુતો ઉપરથી પડયુ છે. **ભાવનગર પાલિતાણા. લાઠી** વગેરેમાં **ગોહિલ**વંશના રાજ્યકર્તા છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

ભાવનગર:—રાજ્યનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. રાજ્ય તરફથી ખાડી સાફ કરાવવામા આવે છે, તેથી બંદરનો વેપાર વધ્યો છે. કાપડસુતરની મીલ અને જીનો છે. **સામળદાસ કોલેજ,**

દક્ષિણા મૂર્તિભવન, રાજ્યમહેલો અને ડુંગરોમાંનું સરોવર જોવા લાયક છે.

પાલિતાણાઃ—રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **શેત્રુંજા** પહાડની તળેટીમા આવેલું છે. ડુંગર ઉપર કારીગરીવાળાં જૈન દેરાસરો છે.

લાઠી—**કલાપીની** સંજ્ઞાથી લખનાર રાજકવિ **સુરસિંહજીનું** ગામ છે.

સોરઠ.

સામાન્ય વર્ણનઃ—

પશ્ચિમ કાઠિઆવાડની દક્ષિણનો ભાગ **સોરઠ** કહેવાય છે. **જુનાગઢ, પોરબંદર** અને **જાફરાબાદ** એ મુખ્ય રાજ્યો છે. જુનાગઢની હદમાં આવેલો **નાઘેરનો** મુલક ઘણો રસાળ છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

જુનાગઢઃ—ગીરનારની તળેટીમા આવેલું ઘણું જુનું શહેર છે. હાલના રાજકર્તા નવાબ છે; તે **બાબીવંશના** છે. નવાબ સાહેબનો મહેલ, **બાઉદ્દીન કોલેજ, રાખેંગારનો મહેલ** અને પાસે **ગીરનાર** પર્વત જોવાલાયક છે. **નરસિંહ મહેતા જુનાગઢના** વતની હતા. તેમનો **ચોરો** ગામમાં છે.

જુનાગઢના નવાબ **અંગ્રેજ** સરકારને તથા **ગાયકવાડને** ખંડણી ભરે છે. **કાઠિઆવાડના** ૧૩૪ રાજ્યો **જુનાગઢના** નવાબને ખંડણી ભરે છે.

સોમનાથ પાટણઃ—ઘણું પ્રાચીન શહેર અને જાત્રાનુ ધામ છે. તે **સોમનાથના** મંદિરને લીધે પ્રખ્યાત છે. આ મંદિરની મૂર્તિને **મહંમદ ગીઝનીએ** તોડી હતી. મંદિરની પાસે **શ્રીકૃષ્ણના** જીવનની સાથે સંબંધ રાખતાં કેટલાંક સ્થાન છે, તેમાં **શ્રીકૃષ્ણ** સ્વધામ ગયા તે સ્થાન તથા ત્રણ નદીઓના સંગમ પાસે તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરેલા તે સ્થાન અગત્યનાં છે. કેટલાક તેને **દેવપાટણ** કે **પ્રભાસપાટણ** કહે છે.

વેરાવળઃ—**સોમનાથની** પાસે બંદર છે. તે મારફત ઘણો વેપાર ચાલે છે.

પોરબંદરઃ—પોરબંદર રાજ્યની રાજધાની **અને** બંદર છે. તેને **સુદામાપુરી** પણ કહેવામાં આવે છે.

જાફરાબાદઃ—દક્ષિણ કિનારા ઉપર બંદર છે. તે **જંજીરાના સીદી** નવાબના તાબામાં છે.

હાલાર.

સામાન્ય વર્ણનઃ—પશ્ચિમ કાઠિઆવાડની ઉત્તરે આ પ્રાંત આવેલો છે. તેમાં ઘણા રાજ્યો જાડેજા રજપુતોનાં છે. તેમાં **નવાનગર, મોરબી, રાજકોટ,** અને **ગોંડળ** મુખ્ય છે. કાઠિઆવાડમા સત્તા જમાવનાર આ વંશના '**જામ**'–'**હાલા**' ઉપરથી આ ભાગ **હાલાર** કહેવાય છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

નવાનગરઃ—નવાનગર રાજ્યની રાજ્યધાની છે. **અહીના** રાજા '**જામ**' કહેવાય છે. શહેરમા કોઠો તથા લખોટા **મહેલ** જોવાલાયક છે. આખા કાઠિઆવાડમા અહીંના લોક સહેલાણી ગણાય છે. આ રાજ્યની હદના દરીઆમાથી પહેલા સારાં મોતી નીકળતાં હતાં. અહીના રાજાની અટક ઉપરથી આ શહેર **જામનગર** પણ કહેવાય છે.

રાજકોટઃ—પશ્ચિમ હિંદના રાજ્યોનું સદર સ્ટેશન છે અને રાજકોટ રાજ્યની રાજધાની છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન, રાજકુમાર કોલેજ, રાજાઓના ઉતારા વગેરે જોવા લાયક છે.

મોરબીઃ—મોરબી રાજ્યની રાજધાની **મચ્છુ** નદીને કિનારે આવેલું છે. મચ્છુને બંધ બાંધીને તેના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મણિમંદિર, ઝુલતો પૂલ, રાજ્યની ઓફિસો અને મચ્છુના પુલ પાસેનો ભાગ જોવાલાયક છે.

પાલણપુર એજન્સી.

સીમાઃ—ઉત્તરે રજપુતાના, પૂર્વે **મહીકાંઠા** એજન્સી, અગ્નિ-કોણમાં **વડોદરા** રાજ્યનો કડી પ્રાંત, દક્ષિણે **ઝીંઝુવાડા** સંસ્થાન, અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે.

સામાન્ય વર્ણનઃ—

આ એજન્સી રણની પાસે આવેલી હોવાથી રેતાળ અને ખારોપાટ જમીન ઘણી છે. આખો પ્રદેશ ઘણે ભાગે વેરાન છે. **બનાસ** અને **સરસ્વતી** એ બે મુખ્ય નદીઓ છે. ખેતી થાય છે તેવી જમીન ગોરાડુ અને કાળી છે. હવા ઘણે ભાગે સુકી છે એટલે ઉનાળામા ઘણો તાપ અને શિઆળામાં ઘણી ટાઢ પડે છે. હલકી જાતના અનાજ ગોરાડુ જમીનમાં અને ઘઉ અને કપાસ કાળી જમીનમા થાય છે. અહીના **કાંકરેજ** પરગણાના બળદ વખણાય છે અને તે **કાંકરેજી** કહેવાય છે. આ એજન્સી **અમદાવાદ** જિલ્લાથી બમણી છે અને તેમા તેર રાજ્યો છે, જેમાં **પાલણપુર** અને **રાધનપુર** મુખ્ય છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

પાલણપુરઃ—પાલણપુર સંસ્થાન અને એજન્સીનું મુખ્ય શહેર છે. તેનું જુનું નામ **પ્રલ્હાદન પાટણ** હતું, અને તેને **આબુના** પરમારે વસાવ્યું હતું. પહેલા સૈકામાં તે ઉજ્જડ થયું હતું તેને **પાલનસી ચોહાણે** ફરી વસાવ્યું તેથી તે પાલણપુર કહેવાયું. અહીંના રાજ્યકર્ત્તા મુસલમાન છે અને તે **દિવાન** કહેવાય છે.

રાધનપુરઃ—રાધનપુર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. હાલ તે **બાબી** વંશના મુસલમાન રાજકર્ત્તાના હાથમાં છે. **બાબી** વંશનો મૂળ પુરૂષ હુમાયુ સાથે **હિંદુસ્થાન**માં આવ્યો હતો.

કચ્છ.

સીમાઃ—ઉત્તરે કચ્છનું મોટું રણ અને તેને બીજે પાર સિંધ, પૂર્વે કચ્છનું રણ અને તેને બીજે પાર **પાલણપુર એજન્સી**, દક્ષિણે

કચ્છનું રણ, કચ્છનો અખાત, અને તે બન્નેની સામી બાજુએ કાઠિઆવાડ, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

સામાન્ય વર્ણનઃ—

કચ્છનો અર્થ દરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ થાય છે. આ ભાગ અત્યાર સુધી જોએલા બીજા ભાગો કરતા જુદોજ પડે છે. દેશના બીજા ભાગોથી જાણે જુદો રહેવાજ સર્જ્યો ન હોય તેમ તે રણ અને સમુદ્રથી ઘેરાઇને એક ટાપુ જેવો બન્યો છે. વચ્ચેનો ભાગ રેતાળ છે. દરીઆકિનારાના પાસેનો કેટલોક ભાગ ખારોપાટ છે, અને બાકીની દક્ષિણ તરફની જમીનમાં ખેતી થઈ શકે છે. તેમાં હલકી જાતના અનાજ તથા કપાસ અને ઘઉં થાય છે. કચ્છમાં પાણીની ઘણી તાણ છે; નદીઓ નાની છે. ઉપલી જમીન છિદ્રાળુ હોવાથી તળાવોમાં પાણી રહી શકતું નથી, અને ઘણાં તળાવ ઉનાળામા સુકાઈ જાય છે. વહેળાઓનું પાણી પીવા લાયક નથી અને ઉનાળામા ઢોરને માટે પણ ખારૂં હોવાથી નકામું છે. નદીના ભાઠાની રેતી ખોદવાથી નીકળતુ પાણી સારૂ હોય છે. ખડકોમાં થોડું ખોદવાથી પાણી મળે છે. ઘણા કુવા ૧૫ થી ૨૫ ફુટ ઊંડા હોય છે તેમા સારૂં પાણી હોય છે.

ઘંટીના પડ કરવા લાયક પત્થર તથા ડોકાવાન આરસ જેનો ઉપયોગ મોગલ બાદશાહના મહેલોમાં જાતજાતના રંગની રચના કરવામાં થયો છે તે મળી આવે છે. થોડો ઇમારતી પત્થર પણ નીકળે છે. કેટલીક જગાએ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના અવશેષ (**ફોસીલ**) મળી આવે છે તેમા જળચરના અવશેષ ઘણા છે. આ અવશેષ **આફ્રિકા**ના પ્રાણીઓને મળતા આવે છે.

કચ્છમાં બહુ ઝાડ નથી. ગામોની પાસે લીમડો, પીપળો અને બાવળ ઊગે છે. આમલી અને વડ કોક ઠેકાણે હોય છે. દરીઆકિનારે નાળિએરી અને ખજુરી ઉછેરવામા આવે છે.

કચ્છી ઘોડા ઘણા કાળથી વખણાતા આવ્યા છે. હાલ તેની ઓલાદ વધારવાનું કામ લગભગ બંધ પડયું છે. ગધેડાંમા કચ્છી અને સિંધી એમ બે જાતના માલૂમ પડે છે. સાદણી પણ કચ્છની વખણાય છે.

બીજા પ્રદેશોની માફક કચ્છમા રેલવે લાઇન નથી. ત્યાં જતા-આવતા મુસાફરોને જુની રીતે મુસાફરી કરવી પડે છે. ગુજરાત-માંથી જતા મુસાફરો કાઠીઆવાડનાં બંદરોથી વહાણમાં જાય છે.

કચ્છના રાજકર્તા '**મહારાવ**' કહેવાય છે. તેમના તાબા નીચે ૧૩૭ સરદારો છે. તે તેમના મુલકમાં સ્વતંત્ર છે અને તે **મહારાવના** ભાયાતો છે. પટાવતની પદ્ધતિની માફક આ ભાયાતો જરૂરની વખતે લશ્કર પુરૂં પાડવા બંધાએલા છે. **મહારાવ** તથા આ ભાયાતો **જાડેજા** વંશના છે. જાડેજા મૂળ સિંધમાંથી આવ્યા હતા. કચ્છમાં લગભગ સોળ હજાર જાડેજા રજપુતો છે.

રણ સિવાય કચ્છનો વિસ્તાર **અમદાવાદ** જિલ્લાથી બમણો છે, પણ વસ્તી લગભગ અડધી છે. લોકો સાહસિક છે અને પરદેશમાં જઇ વેપાર ખેડે છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

• **ભુજ**:—રાજધાનીનું શહેર છે. ઈ. સ. ૧૫૪૮ માં **રાવ ખેંગારજીએ** તેને રાજધાની બનાવ્યું ત્યા સુધી જાણીતું નહોતું. **રાવ લાખાનો** મહેલ, **પ્રાગમલજીનો** મહેલ, **હાઇસ્કૂલ**, ભુજંગનું મંદિર, વગેરે જોવાલાયક છે. અહીનું ચાદીનું નકશીકામ ઘણું વખણાય છે.

માંડવી:—દક્ષિણ કિનારે બંદર છે. તેને **રાવ ખેંગારજીએ** ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં વસાવ્યું હતું. કચ્છનું આ મુખ્ય બંદર છે અને તેની પાસે દીવાદાંડી છે.

અંજાર:—કચ્છના અખાતના ઇશાન કોણના કિનારાથી ૭

માઈલ દૂર છે. ભુજ જનારા અહીંથી જાય છે. તેનો વેપાર મુંબઈ અને બીજાં બંદરો સાથે ચાલે છે.

સ્વતંત્ર મુલક.

ફીરંગી લોકોના કબજામાં કાઠિઆવાડની દક્ષિણે આવેલો **દીવ** બેટ, અને સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું **દમણ** પરગણું છે. આ મુલક **અંગ્રેજ સરકારના** તાબામાં નથી. યુરોપની અંદર આવેલા **પોર્ટુગલ** દેશના તાબામાં એ મુલક છે. **દમણ** બંદર છે અને તેના તાબાનું **નગરહવેલી** પરગણું ઘણું રસાળ છે.

કૃતિ.

૧ ગુજરાતનો રૂપરેખા બનાવનારો નકશો દોરી તેમા જિલ્લા અને દેશી રાજ્યોની હદ બતાવો.

૨ નંબર પહેલાના નકશામાં ખાલસા મુલક લાલરંગથી, વાઇસરોય સાહેબની હકુમતનાં દેશી રાજ્યો ભુરા રંગથી, ગવર્નર સાહેબની હકુમતનાં દેશી રાજ્યો, પીળા રંગથી, અને સ્વતંત્ર મુલક લીલારંગથી બતાવો.

૩ ગુજરાતની ભૂરચના બનાવનારો માટીનો નકશો બનાવો.

૪ ગુજરાતની રેલવે બતાવનારો નકશો તૈયાર કરો. તેમાં એગન્યના મથકનાં નામ લખો.

૫ ગુજરાતના નકશાની રૂપરેખા દોરી તેમાં સ્થળ પ્રમાણે મુખ્ય પેદાશ લખો અથવા ચીતરીને અગર બીજી રીતે બતાવો.

મુંબાઇ પરાં વિભાગ.

ઇલાકાની રાજ્યધાની મુંબાઇ શહેરની વસ્તીદિવસે દિવસે વધતી ગઇ એટલે લોકો મુંબાઇની આસપાસ પરાં વસાવીને રહેવા લાગ્યા. આ પરાં પહેલાં થાણા જિલ્લામાં ગણાતાં હતાં. રાજ્યવહીવટની અનુકૂ-

ળતા ખાતર આ પરા અને મુંબાઇ એટની ઉત્તરનો કેટલોક ભાગ એકઠો લઇને એક જુદોજ વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે તેને **મુંબાઇ પરાં વિભાગ** કહે છે. આ વિભાગમાં એકજ જિલ્લો આવેલો છે અને તે જિલ્લાનું નામ **મુંબાઈ પરાં જિલ્લો** છે. વિભાગના ઉપરી કલેકટર છે. જિલ્લા તરીકે તેમજ વિભાગ તરીકે આ મુલક સૌથી નાનો છે.

આ વિભાગ દરીઆકિનારે આવેલો છે તેથી જમીન ઘણે ભાગે ખારોપાટ છે. નાળિએરી, તાડ વગેરે મુખ્ય વનસ્પતિ છે. આ વિભાગમાં રહેનારા લોકોનો રોજગાર મુંબાઇમાં છે. તેમને જવું આવવું સુગમ પડે તેથી થોડે થોડે અંતરે રેલવે ટ્રેઇનો દોડયા કરે છે. દરરોજના જનારઆવનારને ખાસ સોંઘા દરે મહીનાના કે તેથી વધારે મુદતના પાસ આપવામા આવે છે તેથી તેમને દરરોજ ટિકિટ કરાવવી પડતી નથી.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

વાંદરા—વિભાગનું સૌથી મોટું શહેર મુંબાઇથી નવ માઇલ દૂર છે. મુંબાઇના માંસાહારી લોકોને અહીંથી માંસ પુરૂં પાડવામા આવે છે. શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટિ છે તે શહેરના આરોગ્ય તેમજ બીજી બાબતોનો વહીવટ કરે છે.

સાંતાક્રુઝ:—મધ્યમ વર્ગના લોકોનું પરૂં છે. અહી મુંબાઇના જેવી ગીચ વસ્તી નથી તેમજ માળા જેવાં ઘર નથી તેથી તંદુરસ્તી ખાતર કેટલાક લોકો અહી રહી કામધંધા માટે મુંબાઈ અવરજવર કરે છે.

કુર્લાઃ—જી. આઈ. પી. લાઇન ઉપરનું પરૂં છે. મુંબાઈ શહેરની વધતી જતી વસ્તીને રહેવાની જગા પુરી પાડવા માટે કેટલીક યોજના થાય છે તેને અંગે મધ્યના ભાગની વસ્તીને ધંધારોજગારનાં સ્થાનોએ જવું આવવું ફાવે તે માટે અહીંથી પૂર્વ પશ્ચિમ એક વધારાની રેલવે લાઈન નાખવામાં આવે છે.

મુંબઈ શહેર

મુંબાઈ પરાં વિભાગની દક્ષિણે મુંબાઈ શહેર આવેલું છે. તે ઇલાકાની રાજ્યધાની છે. તે એકે વિભાગમાં ગણાતું નથી પણ તેનો વહીવટ તેના કલેકટર મારફત જુદો થાય છે. ન્યાય મેળવવા માટે હાઇ કોર્ટ. વિદ્યાર્થીઓના ઊંચા ભણતર સંબંધી વહીવટ કરનાર યુનીવર્સીટી અને ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબની ઓફિસ અહીં છે.

મુંબાઈ બેટ ઉપર વસેલું છે અને તે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનું સૌથી મોટું બંદર અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં ફક્ત લંડનથીજ ઉતરતુ બીજા નંબરનું શહેર છે. હિંદુસ્થાનમાં તે પહેલા નંબરનું શહેર છે. તેનું બારૂં પણ તેને દુનીઆના સારાં બંદરોમાં ઉંચી પંક્તિ અપાવે તેવું છે. આ બારામા આગબોટોને રહેવાને માટે ડક્કા બાંધેલા છે તેમાં આખી દુનીઆના બંદરોએથી આવેલી આગબોટો લંગર કરે છે. વસ્તી પણ દરેક જાતના લોકોની પરચુરણ છે. પણ દક્ષિણીઓ અને ગુજરાતીઓ મોટે ભાગે છે.

મુંબાઇ બેટની અગત્ય પહેલાહાલના જેટલી નહોતી. તે નાના નાના કેટલાક ટાપુઓનો સમુહ હતો, અને તેમાં માછીમારો રહેતા. પછી તે ફીરંગી લોકોના હાથમા આવ્યો. તે સમયે પણ તે અગત્યનુ મથક ગણાતું નહોતું. ફીરંગી રાજાએ પોતાની કુંવરી ઇંગ્લેન્ડનાં રાજા ચાર્લ્સ બીજાને પરણાવી અને મુંબાઇ બેટ પહેરામણીમા આપ્યો. ચાર્લ્સ રાજાએ તે બેટ એક વર્ષના લગભગ સો રૂપીઆ લેખે ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની નામની હિંદુસ્થાન જોડે વેપાર કરનારી અંગ્રેજ પેઢીને ભાડે આપ્યો. હાલ ત્યાં નાનું સરખું મકાન મહીને સો રૂપીઆ આપતાંએ ભાડે મળતું નથી. કંપનીના કબજામાં આવ્યા પછી મુંબાઇનું નસીબ બદલાયું. જુદા જુદા બેટોની વચ્ચે જમીન પુરીને હવે એક મોટો બેટ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ બેટને સાષ્ટી બેટ જોડે પુલથી જોડવામાં આવ્યો છે અને સાષ્ટી બેટને પુલથી દેશની બીજી જમીન સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. આ પુલો ઉપર

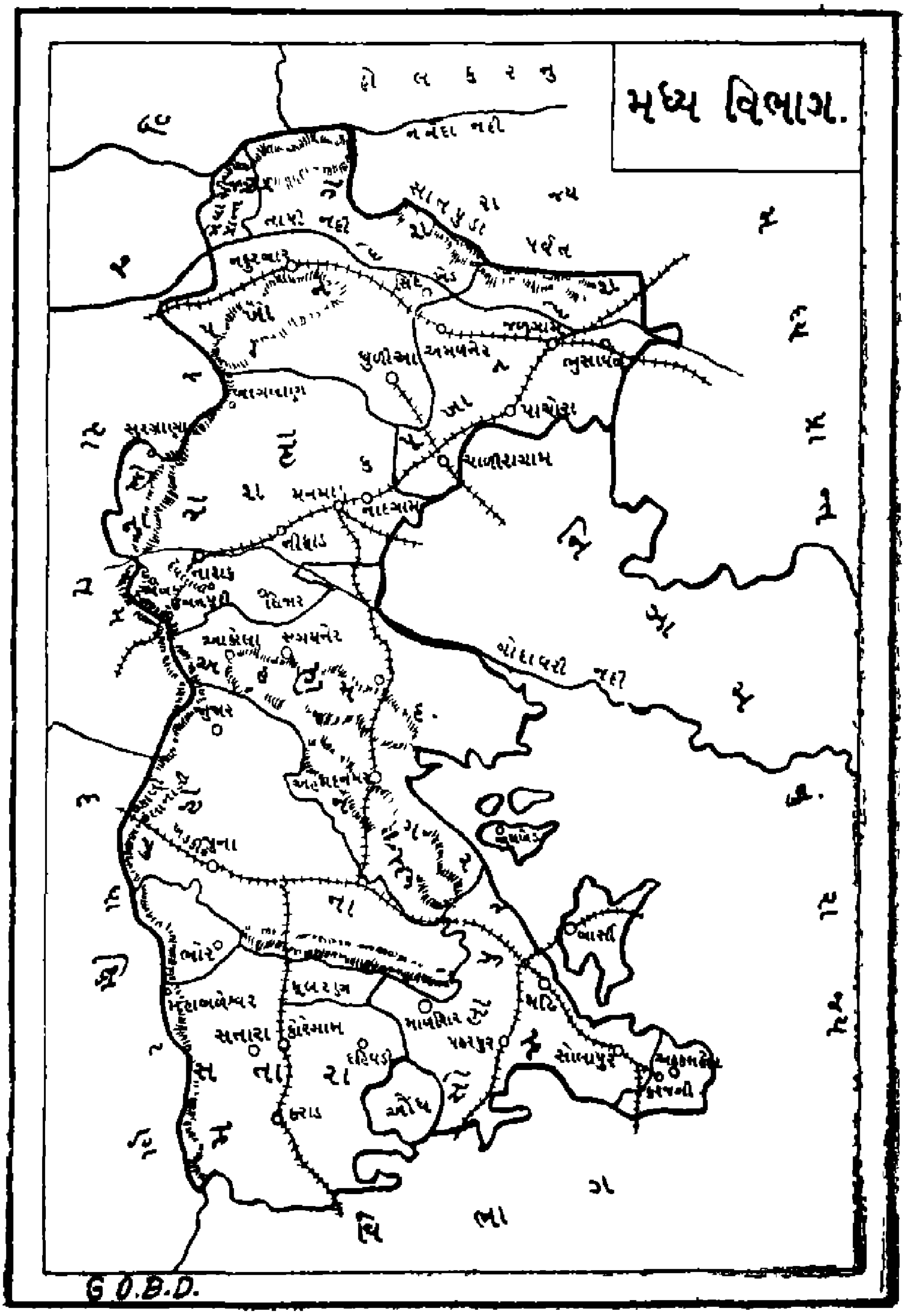
થઇને રેલવે જાય છે એટલે વ્યવહાર રીતે હવે મુંબાઇ શહેર બેટ જેવું લાગતું નથી.

કાપડ વણવાની મીલો, જાતજાતનાં કારખાના અને બંદરના વેપારને લીધે લોકોને રોજી મળે છે તેથી વસ્તી ઘણી છે. કોટનો ભાગ, જુદી જુદી ઓફિસો ગોદીઓ, ટંકશાળ, એપોલો બંદર, સંગ્રહસ્થાન, ચોપાટી, વિક્ટોરિઆ બાગ વગેરે ઘણાં જોવાલાયક સ્થળ છે. શહેરની અંદર જવા આવવા માટે વીજળી ટ્રામ ચાલે છે તથા થોડે થોડે અંતરે રેલવે ટ્રેઇન દોડાવવામાં આવે છે.

મધ્ય વિભાગ

સીમા.—ઉત્તરે ગુજરાત અને માળવા, પૂર્વે મધ્યપ્રાંત, વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે દક્ષિણ વિભાગ અને પશ્ચિમે દક્ષિણ-વિભાગ અને ગુજરાત.

સામાન્ય વર્ણન:—મધ્ય વિભાગ મહારાષ્ટ્રનો એક ભાગ છે. તેની ભાષા મરાઠી છે. તેમા છાપવા માટે અને લખવા માટે જુદીજુદી લીપી વપરાય છે. છાપવા માટેની બાળબોધ અને લખવા માટેની લીપી મોડી કહેવાય છે. ઘણા પહેલાંના વખતમાં શાલિવાહન કરીને એક પરક્રિમી રાજા થઇ ગયો તે મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. તેના ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમા શાલિવાહનનો શક ચાલે છે. ત્યારપછી કેટલાક વંશ થયા. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં જે વખતે ગુજરાત મુસલમાનોના કબ્જામાં ગયું તેજ અરસામાં મહારાષ્ટ્ર પણ મુસલમાનોના કબ્જામા ગયું. સત્તરમા સૈકાની મધ્યમા શિવાજી મહારાજનો ઉદય થયો. તેમણે મુસલમાનોને દક્ષિણમાંથી હાંકી કાઢી સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું. કેટલોક વખત મરાઠી રાજ્યની સત્તા શિવાજી મહારાજના વંશજોના હાથમાં રહી અને ત્યાર પછી તેમના બ્રાહ્મણ પ્રધાન પેશ્વાઓના હાથમાં સત્તા ગઇ. પેશ્વાઓ પાસેથી સત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી.

મધ્ય વિભાગ.
હોલકરનું
નર્મદા નદી
તાપી નદી
સાતપુડા
પર્વત
ગોદાવરી નદી
G.O.B.D.

આ વિભાગને દક્ષિણ પણ કહેવામા આવે છે. ભૂરચનાનો નકશો જુઓ. આ પ્રદેશ ગુજરાતની માફક સપાટ મેદાન અને નિચાણનો પ્રદેશ નથી પણ પહાડી ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમ તરફ સહ્યાદ્રિનો ભાગ સૌથી ઉંચો છે અને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ જતાં ઉચાઈ ધીમે ધીમે ઘટતી જાય છે.

વરસાદ:—અરબી સમુદ્ર તરફથી ભેજવાળો પવન આવે છે તે સહ્યાદ્રિથી અટકી જાય છે અને સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે ઘણો વરસાદ પડે છે, પણ તેની પૂર્વે મધ્યવિભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે. સહ્યાદ્રિનાં શિખરો પાસે સાધારણ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ પૂર્વ તરફ જતા જઇએ છીએ તેમ વરસાદ ઘટતો જાય છે, તેથી આ પ્રદેશનો મોટો ભાગ સુકો પ્રદેશ છે. આને લીધે દક્ષિણમા ગુજરાતની માફક ઠેર ઠેર ઝાડ માલમ પડતાં નથી.

પાક:—પહાડની પાસેના ભાગમા જ્યા વરસાદ ઠીક પડે છે ત્યા ટેકરાની બાજુએ અગાસી જેવા ખુલ્લા ભાગોમાં ડાંગર થાય છે. ખેતી થઈ શકે તેવા ભાગોમા રૂ, તેલીબીઆ, કઠોળ, જુવાર વગેરે થાય છે. ઉચ્ચ પ્રદેશોમા હવા સમાધાન હોય છે. ત્યાં જાતજાતની તરકારી, ફળ અને મેવા થાય છે.

લોકો—લોકો કદમાં ઠીગણા પણ શરીરે મજબુત છે. તેઓ વેપારઉદ્યોગમાં ઘણા પાછળ છે તેમના પ્રદેશનો ઘણો વેપાર ગુજરાતી અને મારવાડી વેપારીઓના હાથમા છે. જમીન ગુજરાત જેવી ફળદ્રુપ નહિ હોવાથી તેમજ ધંધાહુન્નર વગર ગરિબાઇ ગુજરાત કરતાં વધારે છે.

જિલ્લાઓ—રાજ્યવ્યવસ્થા માટે આ વિભાગના સાત જિલ્લા પાડવામાં આવ્યો છે.

(૧) પૂર્વ ખાનદેશ, (૨) પશ્ચિમ ખાનદેશ, (૩) નાશિક, (૪) અહમદનગર, (૫) પુના, (૬) સતારા અને (૭) સોલાપુર. આ બધા જિલ્લા ઉત્તર વિભાગના જીલ્લા કરતાં મોટા છે.

પશ્ચિમ ખાનદેશ.

સીમાઃ—ઉત્તરે ગુજરાત અને હોલકરનું રાજ્ય, પૂર્વે પૂર્વ ખાનદેશ, દક્ષિણે નાશિક જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગુજરાત.

સામાન્ય વર્ણનઃ—

પહેલાં પશ્ચિમ ખાનદેશ અને પૂર્વ ખાનદેશ બે જિલ્લા મળીને ખાનદેશ એકજ જિલ્લો હતો. ખાનદેશ ગુજરાતની પાસે આવેલો હોવાથી આ બન્ને દેશોને ઘણો સંબંધ છે. બન્ને દેશોના ઇતિહાસે એક બીજા ઉપર અસર કરી છે. જો ગુજરાતનો રાજ્યકર્ત્તા જબરો હોય તો તે ખાનદેશને કબજે કરવા પ્રવૃતિ કરતો અને ખાનદેશનો રાજ્યકર્તા જબરો હોય તો ગુજરાત તાબે કરવા પ્રયત્ન કરતો. આથી આ બે દેશો વચ્ચે ઘણો વખત લડાઇ ચાલતી. ખાનદેશ અને ગુજરાત વચ્ચેનો વેપાર પણ વણઝારા મારફતી સારી રીતે ચાલતો.

જિલ્લાની ઉત્તરે સાતપુડા પર્વત અને દક્ષિણમાં કેટલાક ભાગમાં સહ્યાદ્રિનો ઉત્તરનો એક ફાંટો આવેલો છે. જિલ્લાની ઉત્તરે નર્મદા અને મધ્યમાં તાપી નદી વહે છે. તાપી નદીની પાસેનો મુલક ફળદ્રુપ છે. બાકીનો ઘણો ભાગ પહાડી છે તેમાં અનાર્ય જાતના લોક વસે છે. તેની જમીન પહાડી છે તેથી વસ્તી આછી છે.

જો કે લોકોની ભાષા મરાઠી છે, પણ ગુજરાતની પાસે આવેલા ભાગોની ભાષા ગુજરાતી અને મરાઠીના મિશ્રણ જેવી છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

ધુળીઆઃ—પાંઝરા નદીને કિનારે આવેલું જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેનાથી ૨૪ માઇલ દૂર સુલતાનપુરનાં ખંડેરો આવેલાં છે. તેની પાસેજ એક સુંદર વડ જોવાલાયક છે. આ શહેર રૂ અને અળસીના વેપારનું મથક છે

નંદરબારઃ—જિલ્લાની લગભગ મધ્યમાં વેપારનું મથક છે. અહીં રહીને પ્રેમાનંદ કવિએ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે.

પૂર્વ ખાનદેશ.

સીમાઃ—ઉત્તરે **હોલકર**નું રાજ્ય, પૂર્વે મધ્યપ્રાંત અને વરાડ, દક્ષિણે **નિઝામ**નું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે **નાશિક** જિલ્લો તથા પશ્ચિમ ખાનદેશ આવેલા છે.

સામાન્ય વર્ણનઃ—જિલ્લાનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે, અને છેક દક્ષિણ ભાગ પણ પહાડી છે, પણ ઉત્તર ભાગ કરતાં ઓછો પહાડી છે, ઉત્તરના પહાડી ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે, મધ્ય ભાગમાં તાપી નદી વહે છે અને તેની ખીણનો પ્રદેશ કાળી માટીનો બનેલો છે અને તે ફળદ્રુપ છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક રૂ છે; તેલીબીઆં, જુવાર, બાજરી અને ઘઉં પણ થાય છે. કપાસ લોઢવાના જીન અને ગાંસડીઓ બાંધવાનાં પ્રેસ જિલ્લામાં ઘણી જગાએ છે તેથી લોકોને રોજી મળે છે. ઉત્તર ભાગમા વસ્તી ઓછી છે, પણ મધ્યમાં વસ્તી સાધારણ સારી છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

જળગામઃ—ટાપ્ટી વેલી રેલવે અને જી. આઇ. પી. રેલવેનું જંકશન અને જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. વળી પૂર્વ ખાનદેશના રૂના વેપારનું અગત્યનું મથક છે. અહીં કપાસ લોઢવાનાં જીન અને ગાંસડી બાંધવાના પ્રેસ છે.

ભુસાવળઃ—જી. આઈ. પી. રેલવેનું જંકશન અને જિલ્લાનું અગત્યનું વેપારનું મથક છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાન સાથેનો ઘણો વેપાર આ શહેર મારફત ચાલે છે.

નાશિક જિલ્લો.

સીમાઃ—ઉત્તરે પશ્ચિમ ખાનદેશ, પૂર્વે પૂર્વ ખાનદેશ અને નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે અહમદનગર જિલ્લો અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો અને સુરત એજન્સી આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—જિલ્લાની પશ્ચિમે, દક્ષિણે અને મધ્યમાં પહાડ આવેલા છે અને જિલ્લાનો ઘણો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી વહે છે. પહાડી પ્રદેશમાં ડાંગર, જુવાર, અને હલકાં અનાજ થાય છે અને સપાટ પ્રદેશમાં ઘઉં, તેલીબીઆં અને શેરડી થાય છે. આ ઉપરાંત અનુકૂળ પ્રદેશોમાં દ્રાક્ષ, અંજીર કેળા, વગેરે થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

નાશિક:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ગોદાવરીને બન્ને તીરે આવેલું છે અને તે પવિત્ર તીર્થ મનાય છે.

આ તીર્થની અગત્ય શ્રી રામચંદ્રજીને ગૌતમ ઋષિએ બતાવી હતી અને વનવાસનો ઘણો કાળ તેમણે અહીંજ ગાળ્યો હતો એમ મનાય છે. શહેરની પાસેજ પંચવટી (પાચ વડ) નું મંદિર છે તે ઘણું પવિત્ર મનાય છે. લક્ષ્મણજીએ સુર્પણખાનું નાક અહીં કાપ્યું હતું તેથી તે નાશિક કહેવાય છે. શહેરમા ઘણા ઘાટ અને મંદિરો છે, નાશિકમા જાત જાતની શાક તરકારી, મેવો, અને દ્રાક્ષ સારી થાય છે. અહીંના ત્રાંબાપિત્તળનાં વાસણ ઘણાં વખણાય છે.

ત્ર્યંબક:—ગોદાવરી નદીના મુખ પાસે જાત્રાનું ધામ છે તેમાં સિંહસ્થના વર્ષમા મોટી જાત્રા ભરાય છે.

દેવલાલી:—લશ્કરને રહેવા માટેનો કાંપ (કૅમ્પ) અને હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

બાગલાણ:—જુનો કિલ્લો છે. ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજા કરણઘેલો તેની હાર પછી અહીં રહ્યો હતો.

અહમદનગર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન:—આ જિલ્લો નાશિક જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. જિલ્લાની મધ્યની તેમજ દક્ષિણના ભાગની અને પશ્ચિમ સરહદ પાસેની જમીન પહાડી છે. સહ્યાદ્રિનું સૌથી ઊંચું શિખર

કળસુબાઈ આ જિલ્લામાં આવેલું છે. પહાડો ઘણે ભાગે ઝાડી વગરના છે.

ઉત્તર સરહદ ઉપર વહેનારી **ગોદાવરી** મુખ્ય નદી છે, અને તેને કેટલીક નાની નદીઓ મળે છે.

ગોદાવરીની ખીણના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ઘઉં અને ચણા મુખ્ય પાક છે. બીજા ભાગોમાં જુવાર અને હલકાં અનાજ થાય છે. પૂર્વના કેટલાક ભાગમા કપાસ અને શેરડી થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

અહમદનગર:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર **ધોંડ**–**મનમાડ** લાઇન ઉપર આવેલું છે. **બ્રાહ્મણી** વંશના ફાંટા **નિઝામશાહી** વંશની ગાદીનું એ મુખ્ય સ્થળ હતું. તેનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. આ કિલ્લામાં રહીને વીરાંગના **ચાંદબીબીએ અકબરની** સામે બચાવ કર્યો હતો, અને જ્યારે દારૂગોળો ખપી ગયો ત્યારે ઘરેણાં ગળાવી સોના રૂપાની ગોળીઓ છોડી હતી. હાલ **અંગ્રેજ** સરકારનું કેટલુંક લશ્કર એ કિલ્લામાં રહે છે.

અહીંથી ચૌદ માઇલ ઉપર **સુખી ખીણ** આવેલી છે. ત્યાંની હવા સખત તાપ વખતે પણ ઠંડી હોય છે.

પુના જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન:—**થાણા** અને **અહમદનગર** જિલ્લાની દક્ષિણે પુના જિલ્લો આવેલો છે. જિલ્લાની પશ્ચિમની જમીન પહાડી છે, મધ્યની જમીન ખેડ થઈ શકે તેવી છે, અને તેમાં વરસાદ પણ સાધારણ રીતે અનુકૂળ પડે છે. પૂર્વની જમીન સારી છે પણ વરસાદ અનિયમિત હોય છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના ફાંટા જિલ્લામા આવેલા છે. તેના ઉપર મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થએલા ઘણા પહાડી કિલ્લા છે. પહાડમાંથી ઝરણાં અને નાની નદીઓ નીકળે છે, તે **ભીમાને** મળે છે.

પહાડની બાજુઓ ઉપર ડાંગરનો પાક થાય છે. બીજા ભાગોમાં ઘઉં, ચણા, બાજરી, શેરડી અને તેલીબીઆં થાય છે. કેટલાક ભાગમા મેવા પુષ્કળ થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

પુના:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તેમજ મધ્ય વિભાગની રાજધાની હોવા ઉપરાંત ચોમાસામા ગવર્નર સાહેબને રહેવાનું મથક છે. શહેર મુળા અને મુઠા નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. અંગ્રેજ સરકારના કબજામાં આવ્યું તે પહેલાં તે પેશ્વાઓની રાજધાની હતું. તે જી. આઇ. પી. અને સધર્ન મરાઠા રેલવેનું જંકશન છે. ઊંચી કેળવણી માટેની જુદી જુદી કોલેજો, સરકારી ઓફિસો, નદીનો બંધ અને જુના મહેલો જોવા લાયક છે.

ખડકી:—પુનાની પાસેજ આવેલું છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. આખા ઇલાકાનું તે મુખ્ય લશ્કરી મથક છે.

કાર્લી:—તેની પાસે બૌદ્ધ ધર્મીઓની ખડકમાં કોતરી કાઢેલી ગુફા છે.

લોનાવલા અને **ખંડાલા** હવા ખાવાના સ્થળ છે. લોનાવલાની ટેકરી પાસે પહાડનું પાણી રોકી દઇ નીચેની તળેટીમાં **ખંપોલી** આગળ મોટા નળ વાટે પડવા દે છે અને પાણીના જોસથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે મોટું કારખાનું કાઢવામાં આવ્યું છે.

સતારા જીલ્લો.

સીમા:—મધ્ય વિભાગનાં સૌથી દક્ષિણે સતારા જિલ્લો છે. તેની ઉત્તરે ભોર સંસ્થાન, પુના જિલ્લો, અને ફલટણ સંસ્થાન, પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને ઔંધ સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલ્હાપુર અને સાંગલી સંસ્થાનો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

સામાન્ય વર્ણન:—પશ્ચિમ અને ઉત્તરનો મુલક પહાડી છે. જિલ્લાની મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે.

મધ્યની જમીન સારી છે પણ વરસાદ સાધારણ પડે છે; પૂર્વની જમીન સારી છે પણ વરસાદ અનિયમિત પડે છે. પશ્ચિમ

તરફ પહાડી મુલકમાં ઘણો વરસાદ પડે છે. જંગલમાં જાત જાતની વનસ્પતિ થાય છે તેમાં સુખડ પણ ઊગે છે. ડુંગરની બાજુએ ડાંગર થાય છે. મધ્ય ભાગમાં જુવાર, બાજરી, અને તેલીબીઆં થાય છે. પૂર્વની બાજુએ હલકાં અનાજ થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

સતારા:—કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલું જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. શિવાજીના વંશના રાજાઓ અહીં રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી ઇ.સ. ૧૮૪૮ માં આ મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. દરીઆની સપાટીથી શહેર ઊંચું હોવાથી હવા ઠંડી અને મઝાની છે. શહેરનો કિલ્લો જોવાલાયક છે.

મહાબળેશ્વર:—પશ્ચિમઘાટનું શિખર ને હવા ખાવાનું મથક છે. ઉનાળામાં ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ અહીં હવા ખાવા જાય છે તેથી તે ઉનાળાનું રાજ્યધાનીનું મથક છે.

સોલાપુર જિલ્લો.

સતારાની પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે. તેની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને દક્ષિણે દક્ષિણ વિભાગ છે. બાર્સી તાલુકો છુટો છે અને તેની આસપાસ નિઝામનુ રાજ્ય આવેલું છે. જિલ્લાની જમીન સપાટ છે, પણ વરસાદ અનિયમિત છે. ભીમા એ મુખ્ય નદી છે. ભીમા નદીની ખીણના ભાગમાં કપાસ અને ઘઉં થાય છે; જુવાર તેલીબીઆં અને હલકાં અનાજ બધે થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

સોલાપુર:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. બિજાપુરના રાજાઓએ બંધાવેલો કિલ્લો શહેરની પાસે છે. મકરસંક્રાંતિને દિવસે શહેરમાં મોટો મેળો ભરાય છે તે એક મહીનો ચાલે છે. શહેરમાં સુતરાઉ કાપડ વણવાની મીલો છે. શહેરથી થોડે દૂર એક મોટું તળાવ છે, તેમાંથી નહેરો કાઢીને ખેતરોને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે.

પંઢરપુરઃ—ભીમા નદી ઉપર આવેલું જાત્રાનું ધામ છે. તેમાં **વિઠોબાનું** મંદિર છે. આ ક્ષેત્રને કેટલીક વખત **'પંઢરીક્ષેત્ર'** પણ કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતના ડાકોર જેવુંજ આનું માહાત્મ્ય છે.

દેશી રાજ્યો.

આ વિભાગમાં ગુજરાતની માફક મોટા દેશી રાજ્યો નથી, તેમજ રાજ્યોની સંખ્યા પણ થોડી છે. આ રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે જુદા પોલિટિકલ એજન્ટ રાખવામા આવ્યા નથી પણ તે રાજ્યોની પાસેના જિલ્લાના કલેકટર તે રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

મહેવાસી રાજ્યોઃ—તાપી અને નર્મદાની વચ્ચે અને પશ્ચિમ ખાનદેશની વાયવ્યમાં આ રાજ્યો આવેલાં છે. આખો મુલક પહાડી અને જંગલોથી છવાએલો છે, અને તેમાં અનાર્ય જાતોની વસ્તી છે. આ રાજ્યો ઘણાં નાનાં છે. તેમનો મુખ્ય આધાર જંગલપર છે. ઇમારતી લાકડાં, મધ, લાખ, વગેરે મુખ્ય પેદાશ છે. આના ઉપર પશ્ચિમ ખાનદેશના કલેકટર દેખરેખ રાખે છે.

સુરગાણુંઃ—

ડાંગની દક્ષિણે આ સંસ્થાન આવેલું છે. તે પણ મેવાસી સંસ્થાનોની માફક જંગલનો પ્રદેશ છે અને તેની પેદાશ પણ જંગલનીજ છે; વળી થોડી ડાંગર પણ થાય છે. આના ઉપર નાશિકના કલેકટર દેખરેખ રાખે છે.

ભોરઃ—પુનાના કલેકટરના તાબાનું સંસ્થાન છે. તેનો રાજ્યકર્તા **'પંતસચિવ'** કહેવાય છે અને તે બ્રાહ્મણ છે. જમીન પહાડી છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, તેલી બીઆં અને બંટી છે.

ઔંધ અને ફલટણઃ—સતારાના કલેકટરના તાબાનાં સંસ્થાન છે. ઔંધના રાજ્યકર્તા બ્રાહ્મણ છે અને તે **'પંત પ્રતિનિધિ'** કહેવાય છે. ફલટણ રજપુત રાજાના તાબામાં છે.

અક્કલકોટ:—સોલાપુરના કલેકટરના તાબાનું રાજ્ય છે. તેના રાજ્યકર્તા **ભોંસલે** કુટુંબના છે. કુદરતી રચના **સોલાપુરના** જેવીજ છે.

ભોર, **ઔંધ**, **ફલટણ**, **અક્કલકોટ** અને દક્ષિણવિભાગનાં જથ અને **ડફલપુર** એમ કુલ છ સંસ્થાનો પહેલાં **સતારાના** રાજ્યકર્તાના તાબામાં હતાં. સતારાનું રાજ્ય ખાલસા થયું ત્યાર પછી તે **અંગ્રેજ** સરકારના તાબામાં આવ્યાં છે, અને તે **'સતારા જાગીર'**ને નામે ઓળખાય છે.

કૃતિ.

૧ મધ્યવિભાગ અને ગુજરાતની કુદરતી રચનામાં શો તફાવત છે?

૨ મધ્યવિભાગની રૂપરેખા બતાવનારો નકશો દોરો; તેમાં જુદા જુદા જિલ્લાની સરહદ દેખાડો.

૩ મધ્યવિભાગની રેલવે લાઇન દેખાડનારો નકશો દોરો; તેના ઉપર અગત્યનાં શહેર જણાવો.

૪ પુના મધ્યવિભાગની રાજ્યધાની અને ચોમાસાની ઇલાકાની રાજ્યધાની હોવા છતાં તેની વસ્તી અમદાવાદથી ઓછી કેમ છે?

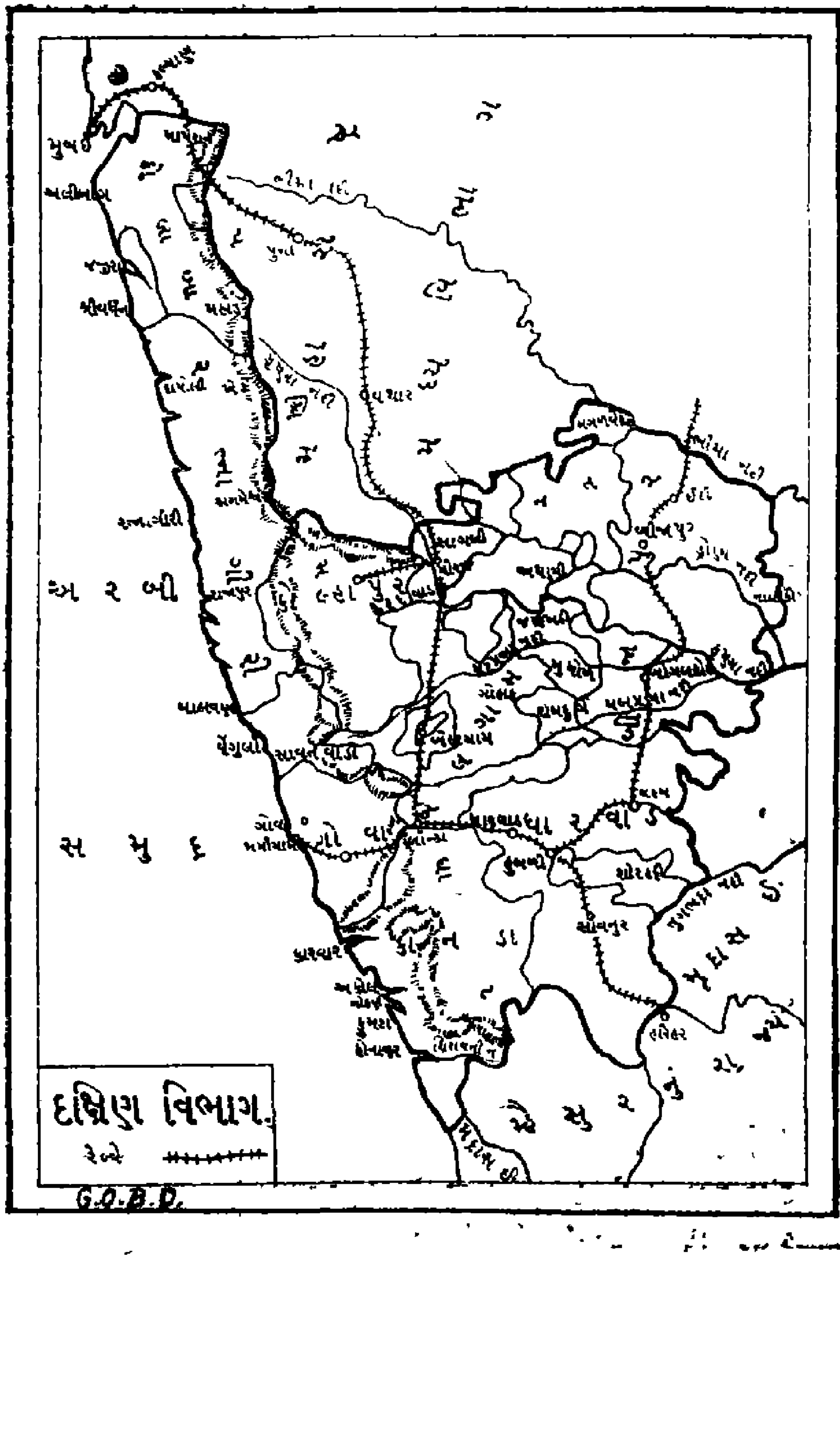
૫ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એ બે પ્રાંતમાં તમને વધારે સમૃદ્ધ પ્રાંત કયો લાગે છે તે કારણ આપી જણાવો.

૬ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના કુદરતી સૌંદર્ય સંબંધી ટૂંક નોંધ લખો.

દક્ષિણ વિભાગ.

સામાન્ય વર્ણન:—

મુંબઈ ઇલાકાનો સૌથી દક્ષિણનો પ્રદેશ **દક્ષિણ વિભાગ** કહેવાય છે. કુદરતી રીતે તેના બે ભાગ થાય છે:-(૧) **કોંકણ**, અને (૨) **કર્ણાટક**. મુંબઇની દક્ષિણે આવેલો **પશ્ચિમઘાટ** અને દરીઆકાંઠા વચ્ચેનો મુલક તે **કોંકણ** છે. **પશ્ચિમઘાટની** પૂર્વમાંનો બીજો મુલક તથા **કોંકણની દક્ષિણનો** દરીઆકિનારાનો મુલક **કર્ણાટક** છે.

દક્ષિણ વિભાગ.
રેલ્વે
અ ર બી
સ મુ દ્ર
G.O.B.D.

કોંકણમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે તેથી ખરી રીતે એ મહારાષ્ટ્રનો ભાગ ગણાય. કર્ણાટકમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુંબઇ ઇલાકાની બહારના પ્રદેશમાં પણ કર્ણાટકનો મુલક આવેલો છે.

કુદરતી રચના અને આબોહવા:—

કર્ણાટક મહારાષ્ટ્રની દક્ષિણે આવેલો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેની પશ્ચિમે આવેલા પશ્ચિમઘાટને લીધે જમીન પહાડી છે અને તેમા ઘીચ જંગલો આવેલાં છે. પૂર્વ તરફનો મુલક સપાટ છે અને તેમાં કેટલોક મુલક ફળદ્રુપ છે. પશ્ચિમ તરફ જઇએ છીએ તેમ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. દક્ષિણ તરફના કેટલાક ભાગમા શિઆળામાં પણ વરસાદ પડે છે પણ તે થોડોજ હોય છે. માર્ચ-એપ્રિલમાં કેટલાક પ્રદેશમાં ઘણોજ તાપ પડે છે. કોંકણ દરીઆકિનારાના નિચાણ પ્રદેશની સાંકડી પટી છે. કેટલીક જગાએ પશ્ચિમઘાટના ફાંટા ઠેઠ દરીઆ સુધી પહોંચે છે.

કોંકણમાં વરસાદ ઘણો પડે છે. તેમાં જંગલો આવેલાં છે, ને હવા ભેજવાળી અને તંદુરસ્તી બગાડનારી છે. વળી ચોમાસા પહેલાં ત્યાં ઘણો તાપ પડે છે. શિઆળામાં હવા સારી હોય છે.

પહાડ અને નદીઓ:—

સહ્યાદ્રિ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે. તેમાથી ભીમા, કૃષ્ણા, અને તુંગભદ્રા પૂર્વ તરફ વહેનારી મુખ્ય નદીઓ છે. પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીઓ ઘણી નાની છે તેમાં શીરાવતી મુખ્ય છે. નદીઓમાં કેટલાક જળધોધ છે તેમાં ગેરસપ્પાનો ધોધ દુનીઆમાં સૌથી ઊંચો છે. બેલગામમાં ગોકાકનો ધોધ પણ જોવાલાયક છે.

જો વરસાદ બરાબર પડે છે, તો નદીઓમાં રેલ આવે છે. અને તળાવો ભરાઈ જાય છે, નહિતો દુકાળ પડે છે.

પેદાશ:—કોંકણમાં અને બેલગામ જિલ્લામાં પહાડની બાજુ-

એ ડાંગરનો પાક થાય છે અને ભેજવાળા પ્રદેશમાં કેળાં થાય છે. દરીઆકિનારે નાળિએર, અને સોપારી પુષ્કળ થાય છે.

પહાડથી પૂર્વમાં આવેલા ઉત્તરના પ્રદેશમાં જમીન કાળી છે. તેમાં કપાસ, ઘઉં, ચણા, અને તેલી બીઆં એ મુખ્ય પાક છે. દક્ષિણમાં કેટલાક ભાગમા જમીન ખાલી છે તેમાં બંટી અને હલકાં અનાજ થાય છે. દરીઆકિનારાના લોકો માછલાં પકડી વેચે છે કોલાબામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, તાબું, લોખંડ, વગેરે ધાતુઓ નીકળે છે.

વેપારના માર્ગ:—

કર્ણાટકમાં સધર્ન મરાઠા રેલવેના બે ફાંટા છે જેમાંનો એક પુના સાથે અને બીજો સોલાપુર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ બન્ને ફાંટાને જોડવા પૂર્વ પશ્ચિમ એક લાઇન છે, અને આ લાઇનમાંથી મદ્રાસ અને મ્હૈસુર તરફ જવા માટે બે ફાંટા નીકળે છે. ગોવા જવા માટે પોર્ટુગીઝ રેલવે છે.

કોંકણમાં રેલવે લાઇન નાખવી ઘણી મુશ્કેલ હોવાથી નાખવામા આવી નથી, પણ તેનો વેપાર દરીઆમાર્ગે ચાલે છે.

આ વિભાગમાં હોન્નાવર, કારવાર, માલવણ, રત્નાગિરિ, અને અલીબાગ એ સારા બંદરો છે. આ બંદરો મારફતે કિનારાના પ્રદેશનો વેપાર સારો ચાલે છે, પણ બીજા પ્રદેશનો માલ સહ્યાદ્રિ આવેલો હોવાથી આ બંદરોએ ચઢાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

જિલ્લા:—

બિજાપુર, બેલગામ, ધારવાડ અને કાનડા એ ચાર જિલ્લા કર્ણાટકના, અને રત્નાગિરિ અને કોલાબા એ બે જિલ્લા કોંકણના મળી કુલ છ જિલ્લા છે.

બિજાપુર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન:—

સોલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે બિજાપુર જિલ્લો આવેલો છે. આ

જિલ્લો ઘણે ભાગે સપાટ પ્રદેશ છે. **ભીમા**, ડ્રોણ, અને કૃષ્ણા એ મુખ્ય નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. જિલ્લાની મધ્યનો ભાગ કાળી જમીનનો છે તે ઘણો ફળદ્રુપ છે. મધ્ય ભાગમાં કપાસ એ મુખ્ય પાક છે. બીજા ભાગમાં જુવાર, ઘઉં, બાજરી અને તેલીબીઆં થાય છે. વરસાદ અનિયમિત છે. જિલ્લાની મધ્યમાં ઉત્તરદક્ષિણ રેલવે જાય છે.

લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલેક સ્થળેથી સ્લેટના પત્થર નીકળે છે.

બિજાપુર (વિજયનું શહેર):—એક વખત દક્ષિણનું પહેલી પંક્તિનું શહેર હતું, ને **આદીલશાહી** વંશના મુસલમાન રાજાઓની રાજધાની હતું. તેમા જુનાં ખંડેરો, મસ્જિદો, અને મહેલો જોવાલાયક છે. તેમા **મહમદ આદીલશાહનો** રોજો જે **"બોલીગુંબઝ"** ને નામે ઓળખાય છે તે જોવાલાયક છે. તેનો ઘુમ્મટ દુનીઆમાં બીજા નંબરનો છે. મહેલોમા ફક્ત **મહમદ આદીલશાહનો** મહેલ સારી સ્થિતિમા છે. તેની અંદર **મહમદ પેગમ્બર** સાહેબની મૂછના વાળ બહુ રક્ષણ કરીને સુંદર પેટીમા રાખેલા છે. આ મહેલમાં જુનાં પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય હતું પણ તેમાના ઘણા પુસ્તકો ઉધાઇએ કરડી ખાધાં, કેટલાંક ગેરબંદોબસ્તમા ગુમ થયાં, અને બાકીનાં ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં **વિલાયત** મોકલવામા આવ્યાં. **બિજાપુરમાં** ગેતરંજીઓ અને દેશી જોડા સારા બને છે.

બેલગામ જિલ્લો.

બિજાપુરની પશ્ચિમે **બેલગામ** જિલ્લો આવેલો છે. તેની હદ દેશી રાજ્યોની હદ સાથે ભેળસેળ થએલી છે. તેની પશ્ચિમે **સાવંતવાડી** અને **કોલ્હાપુર**, ઉત્તરે **કોલ્હાપુર**, **સાંગલી** અને **જત** જાગીર, અને પશ્ચિમે **જત** જાગીર અને કફલાપુર, **જમખંડી** અને **મુધોલ** જાગીરો છે. જિલ્લાની નૈઋર્ત્ય કોણનો ભાગ પહાડી અને ઉચ્ચપ્રદેશ છે. **કૃષ્ણા** અને **ઘટપ્રભા** એ મુખ્ય નદીઓ છે. મુખ્ય પાક જુવાર

કપાસ, તમાકુ, તેલી બીઆં અને શેરડી છે. એક રેલવે લાઇન ઉત્તર દક્ષિણ જાય છે અને ગોવા જતી લાઈન પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે,

અગત્યનાં સ્થળ:—

બેલગામ:—જિલ્લાનું તથા વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે, તેથી તેની હવા બીજા ભાગો કરતાં ઠંડી રહે છે. તેમાં કિલ્લો છે, અને લશ્કરી છાવણીનું અગત્યનું મથક છે. અહીં હાથની સાળો ઉપર કાપડ વણવાનો ધંધો ચાલે છે.

ગોકક:—ઘટપ્રભા નદીને કિનારે આવેલું છે. તેનાથી થોડેજ દૂર જળધોધ છે. તે ખાસ કરીને ચોમાસામાં જોવાલાયક હોય છે. જળધોધની પાસે સુતરની મીલ છે તેનું સાંચાકામ ધોધના પાણીથી ઉત્પન્ન થતી વીજળીની શક્તિથી ચાલે છે. આબેહુબ ફળના જેવા દેખાતાં ફળ વગેરે રમકડા અહીં સારાં બને છે.

ધારવાડ જિલ્લો.

ધારવાડ જિલ્લો **બિજાપુર** અને **બેલગામની** દક્ષિણે આવેલો છે. તેની પૂર્વે **નિઝામનું** રાજ્ય અને **મદ્રાસ** ઇલાકો છે અને દક્ષિણે **મ્હૈસુર** રાજ્ય આવેલું છે. જિલ્લાની ઘણી જમીન સપાટ છે, પણ વરસાદ અનિયમિત છે. મુખ્ય નદી **તુંગભદ્રા** છે.

મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, કપાસ, અને તેલી બીઆં છે. આ જિલ્લામાંથી સ્લેટ અને સોનું, રૂપુ, તાંબુ, વગેરે કેટલીક ધાતુઓ નીકળે છે.

બિજાપુર જિલ્લામાંથી એક રેલવે લાઈન દક્ષિણમાં **ગડગ** સુધી આવે છે. ગડગથી એક લાઇન પૂર્વમાં **નિઝામના રાજ્યમાં** જાય છે અને તેજ લાઈનનો બીજો છેડો **પશ્ચિમમાં** આ **જિલ્લામાં** થઇ આગળ જતાં **ગોવા** સુધી જાય છે. તેજ લાઇન મારફત **પુના** અને **નિઝામના** રાજ્યમાં જઈ શકાય છે **હુબલીથી** એક લાઇન દક્ષિણમાં જઇ **મ્હૈસુર** રાજ્યમાં જાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

ધારવાડ:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર **પશ્ચિમઘાટના** ઢોળાવ ઉપર બાંધેલું છે. તેમાં **વિજયનગરના** રાજાએ બંધાવેલો કિલ્લો છે. લિંગાયત લોકોનું આ મુખ્ય મથક છે. અહીંના કેદખાનામાં શેતરંજી અને નેતરની ખુરસીઓ સારી થાય છે.

હુબલી:—દક્ષિણ વિભાગનું રૂના વેપારનું મથક અને રેલવે જંકશન છે. શહેરમાં કેટલીક મીલો, જીન, અને પ્રેસ છે. વળી તેમાં લશ્કરી છાવણી પણ છે.

કાનડા જિલ્લો.

કાનડા જિલ્લો **ધારવાડની** પશ્ચિમે આવેલો છે. તેની દક્ષિણે **મ્હેસુર** રાજ્ય અને **મદ્રાસ** ઇલાકાની હદ છે, અને પશ્ચિમે **અરબી** સમુદ્ર છે. જિલ્લાની વચ્ચોવચ **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ સાંકડી પટી છે અને તે નિચાણનો પ્રદેશ છે, પણ તેની કેટલીક જમીન રેતાળ અને કેટલીક પત્થરીઆ છે. પર્વતની પાસેના ભાગમા ઘણો વરસાદ પડે છે. પૂર્વ તરફ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. પર્વતની બાજુએ ડાગર મુખ્ય પાક છે; દરીઆ કિનારે નાળિએર અને સોપારી થાય છે. વળી આ જિલ્લામા જાત જાતના મેવા અને એલચી, મરી, પીપર, વગેરે થાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

કારવાર:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને ઘણા વખતથી અગત્યનું બંદર છે. અહીં ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીની કોઠી હતી અને અહીંથી મરી-મસાલા પરદેશ ચઢતા, બારીક મલમલ પણ અહીંથી પરદેશ જતી. તેની અસલની અગત્ય ઓછી થઈ છે, પણ બારે માસ અહીંનું બારૂં વહાણોને માટે સહીસલામત હોવાથી હજી આ બંદર મારફત ઘણો વેપાર ચાલે છે.

ગોકર્ણ:—હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. ચારે ધામની જાત્રા કરનાર જાત્રાળુ આ તીર્થે સાધારણ રીતે જાય છે. અહીંનું મહાબ-

ળેશ્વરનું મંદિર દ્રાવિડી ઢબનું છે. આ મહાદેવનું લિંગ શંકરે રાવણને આપ્યું હતું એમ મનાય છે. ગોકર્ણનું નામ રામાયણ તથા મહાભારત બન્નેમાં આવે છે.

હોનાવરઃ—ઇલાકાનું સૌથી દક્ષિણનું બંદર છે. ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા માટે આ બંદરેથી જવાય છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આ જિલ્લો કોંકણનો દક્ષિણનો જિલ્લો છે, અને કાનડાની ઉત્તરે આવેલો છે. જિલ્લાની પૂર્વે પશ્ચિમ ઘાટ આવેલો છે. દરીઆની અને પશ્ચિમ ઘાટની વચ્ચે સાકડી પટી છે. આ ભાગ નિચાણનો પ્રદેશ છે અને તેમાં વરસાદ ઘણો પડે છે, કેટલીક નાની નદીઓ આ જિલ્લામાં છે. કેટલાક ભાગમા જંગલ છે.

પર્વતની બાજુઓ ઉપર ડાંગર થાય છે. તે ઉપરાંત કોદરા, બંટી, વગેરે હલકાં અનાજ થાય છે. કિનારા ઉપર નાળિએરી અને સોપારી પુષ્કળ થાય છે આખા કિનારાનો પ્રદેશ ઘણો રમણીય છે. આ જિલ્લામા રેલવે નથી પણ વ્યવહાર વહાણ મારફતે ચાલે છે.

અગત્યનાં સ્થળઃ—

રત્નાગિરિઃ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆકિનારે આવેલું છે, પણ તે સારૂં બંદર નથી. ભરતી વખતે હોડીઓ આવી શકે છે. દરીઆમા માછલા પકડવાનું કામ ચાલે છે. અહીથી, બળતણ, માછલાં અને વાંસ એ મુખ્ય નિકાસ છે.

માલવણઃ—જિલ્લામા સૌથી વધારે વસ્તીવાળું બંદર છે. બંદરની પાસે જ સિંહગઢનો કિલ્લો છે.

કોલાબા જિલ્લો.

કોલાબા જિલ્લો થાણાની દક્ષિણે અને રત્નાગિરિની ઉત્તરે આવેલો છે. તેની પશ્ચિમે સમુદ્ર અને પૂર્વે પર્વત આવેલો છે, તેની સામાન્ય રચના રત્નાગિરિને મળતી છે. મુખ્ય પાક ડાંગર છે. તે ઉપરાંત હલકાં અનાજ અને કઠોળ થાય છે. કિનારાના પ્રદેશમાં

નાળિએરી અને સોપારી થાય છે. કેટલાક ભાગમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. દરીઆમાં માછલા પકડવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. અહીંથી કાથાનાં દોરડાં પરદેશ જાય છે. જિલ્લાની ઇશાનમાં થોડા ભાગમાં રેલવે છે પણ તેના વ્યવહારનો મુખ્ય આધાર દરીઆ પર છે. મુંબઇ પાસે હોવાથી અહીંના ઘણા માણસો ત્યાં રોજગાર માટે જાય છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

અલીબાગ:—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. તેમાં સરકારી વેધશાળા છે. મુંબઇની કોલાબાની વેધશાળાના મુખ્ય અધિકારીના હાથ નીચે આ વેધશાળામાં નિરીક્ષણો થાય છે.

માથેરાન:—સહ્યાદ્રિનું શિખર છે, અને તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુર.

દક્ષિણ વિભાગમા સૌથી મોટું દેશીરાજ્ય કોલ્હાપુર છે. તેના રાજ્યકર્તા મરાઠા રાજ્યના સ્થાપક શિવાજી મહારાજના નાના પુત્રના વંશના છે. કોલ્હાપુરના તાબામાં નવ નાનાં રાજ્યો છે. કોલ્હાપુર રાજ્યના તાબાના માલવણ બંદરે ચાંચીઆનું જોર વધી જવાથી મુંબઇ સરકારને ચઢાઈ લઈ જવી પડી હતી, જેથી કોલ્હાપુર રાજ્યે લુંટાએલાં વહાણોની નુકસાની ભરી આપી હતી અને કંપનીની કોઠીઓ માલવણ અને કોલ્હાપુરમાં નાખવા દીધી હતી. પડોશનાં રાજ્યો સાથેની તકરારને લીધે કોલ્હાપુર રાજ્યે ઇ.સ. ૧૮૧૨ માં અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી હતી અને કેટલાંક બંદરોના બદલામાં અંગ્રેજ સરકારે આ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું હતું. સધર્ન મરાઠા રેલવે રાજ્યની હદમાં થઈને જાય છે. આ લાઈનને કોલ્હાપુર શહેર સાથે જોડનારી રાજ્યની રેલવે છે.

પર્વતના ભાગમાં જંગલ છે તેમાં સાગ થાય છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર અને શેરડી છે. ઊનનું અને સુતરાઉ જાડું કાપડ તથા માટીનાં વાસણ અહીં બને છે.

કોલ્હાપુરઃ—રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. તે એક પ્રાચીન શહેર છે અને તેમાં ઇ.સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકા સુધીના લેખો મળી આવે છે. શહેરમાં મહાલક્ષ્મીનું મોટું પ્રાચીન મંદિર છે. કોલ્હાપુરમાં રાજાને સલાહ આપવા રેસીડન્ટ રહે છે.

દક્ષિણ મરાઠા દેશનાં રાજ્યો.

દક્ષિણ વિભાગમાં આવેલાં કેટલાંક રાજ્યોના સમુહને 'દક્ષિણ મરાઠા દેશનાં રાજ્યો' કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર કોલ્હાપુરના રેસીડન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે. આ સમુહમાં આઠ રાજ્યો છે તેમાંનાં છ પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણ રાજ્યકર્તાના તાબામાં છે. સૌથી મોટું રાજ્ય સાંગલી છે. આ છમાં સાંગલી, મીરજ–મોટી શાખા અને નાની શાખા, કુરૂંદવાડ–મોટી શાખા અને નાની શાખા, અને જમખંડી છે.

રામદુર્ગની જાગીર પણ ભાવે વંશના બ્રાહ્મણ કુટુંબના હાથમા છે, અને ફક્ત મુધોળની જાગીર ભોંસલે વંશના મરાઠા રાજ્યકર્તાના તાબામાં છે.

બીજાં રાજ્યો.

જત અને ડફ્લાપુરઃ—આ બે રાજ્યો હવે એક રાજ્યકર્તાના હાથમાં છે અને તે સતારા જાગીરમાંનાં રાજ્યો ગણાય છે. આ રાજ્યો ઉપર બિજાપુરના કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે.

સાવનુરઃ—નાનું દેશી રાજ્ય મુસલમાન રાજ્યકર્તાના તાબામાં છે, અને તેના ઉપર ધારવાડના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

સાવંતવાડીઃ—ફિરંગી લોકોના ગોવાના મુલકની ઉતરે અને રત્નાગિરિની દક્ષિણે આ સંસ્થાન આવેલું છે. આ પ્રદેશ ઘણો સુંદર છે. છઠ્ઠા સૈકાથી માંડીને ઐતિહાસિક લેખો એમાંથી મળી આવે છે. મુખ્ય પાક ડાંગર છે અને જંગલોમાં સાગની પેદાશ સારી છે. હિંદુ લશ્કરમાં આ રાજ્યના મજબુત મરાઠાથી ભરતી થાય છે. આ રાજ્યના કેટલાક લોકો પાસેના ખાલસા મુલકમાં મજુરી કરવા જાય છે.

જંજીરાઃ—આ રાજ્ય કોલાબાના કલેકટરની દેખરેખ નીચે છે. અહમદનગરના નિઝામશાહી વંશના રાજાઓની નોકરીમાં નૌકાધિપતિ તરીકે હાલના સીધી વંશના નવાબના પૂર્વજ કામ કરતા હતા તેમાંથી આ મુલકના તે ધણી થઇ પડયા હતા. તેની રાજ્યધાની મુરૂદ છે. તેની સામેનો બેટ જંજીરા કહેવાય છે.

સ્વતંત્ર મુલક.

બેલગામ જિલ્લાની પશ્ચિમે અને કાનડા જિલ્લાની ઉત્તરે ફિરંગી લોકોનું ગોવા સંસ્થાન આવેલું છે. આ સંસ્થાનમાં પોર્ટુગીઝ રેલવે છે. આ સંસ્થાનની સામાન્ય રચના કોંકણના બીજા મુલક જેવીજ છે.

ગોવાઃ—હિંદુસ્થાનમાં ફિરંગી સંસ્થાનોની રાજ્યધાની છે. તેમાં ફિરંગી ગવર્નર જનરલ રહે છે. ફિરંગીઓની ચઢતીના સમયમાં તે એક મોટું શહેર હતું અને યુરોપ અને હિંદુસ્થાનનો વેપાર તેની મારફતે ચાલતો. તેનાથી થોડે દૂર માર્ગમાં ગોઆ બંદર છે.

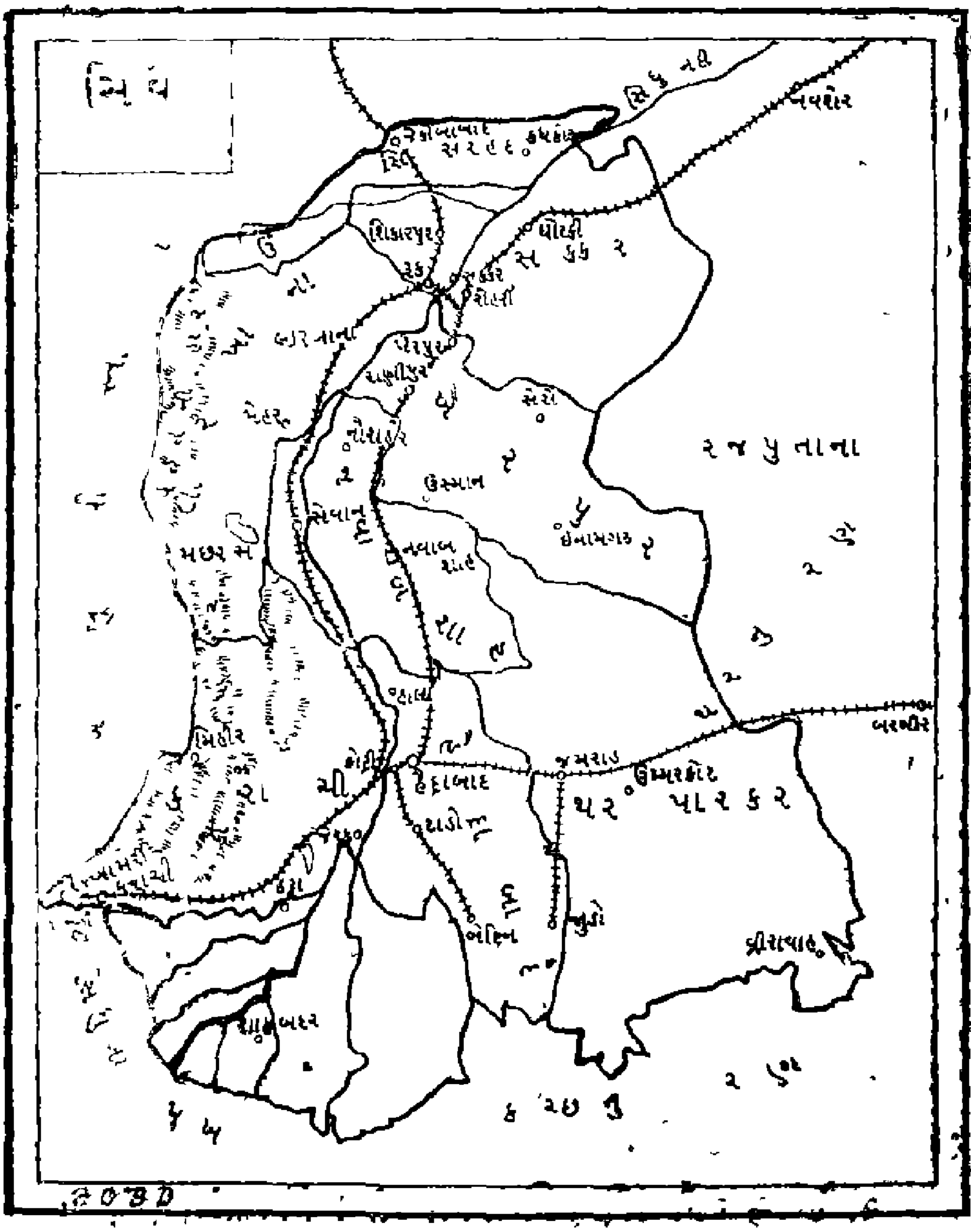
કૃતિ.

૧. દક્ષિણ વિભાગનો રૂપરેખા બતાવનારો નકશો દોરી તેમાં રાજકીય વિભાગ દેખાડો.

૨. કોંકણ અને દક્ષિણ વિભાગના બીજા જિલ્લાઓ વચ્ચે શો તફાવત છે ?

૩. મધ્યવિભાગ અને દક્ષિણ વિભાગ કેટલી બાબતોમાં મળતા આવે છે, અને કઇ કઇ રીતે જુદા પડે છે?

૪. દક્ષિણ વિભાગ સાથે ગુજરાતનો વ્યાપારી સંબંધ શો છે?

સિંધ.

સીમા:—પશ્ચિમે બલુચિસ્તાન, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, પૂર્વે રજપુતાનાનું રણ, અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન:—સિંધ ઇલાકાનો સૌથી ઉત્તરનો વિભાગ છે. તે ઇલાકાના બીજા વિભાગોથી ઘણી બાબતોમાં જુદો પડે છે, અને રણ અને સમુદ્રથી તે બીજા ભાગોથી છુટો પડી ગયો છે. તેની કુદરતી રચના, ભાષા, લોકોનો પોશાક અને રીતરિવાજો બીજા વિભાગો કરતાં જુદાજ છે.

તેનો પશ્ચિમનો ભાગ પહાડી છે અને બાકીનો ભાગ સપાટ મેદાન છે; તેની પૂર્વે અને દક્ષિણે રણ આવેલું છે. તેમાં કેટલાક રેતીના ડુંગર છે. તેની જમીન સિંધુ નદીએ આણેલા કાંપની બનેલી છે અને તે ફળદ્રુપ છે.

મુખ્ય નદી સિંધુ છે. આ નદી ઉપર આખા મુલકના લોકોના જીવનનો આધાર છે, તેથી તે ઉપરથી પ્રાંતનું નામ સિંધ પડ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

ઇતિહાસ:—સિંધમાં પહેલાં હિંદુઓનું રાજ્ય હતું. મુસલમાનોનું આક્રમણ સૌથી પહેલું સિંધ ઉપર થયું હતું. લગભગ ઇ. સ. ૭૧૨ માં મુસલમાનોએ તે જીત્યું અને ત્યારથી તે મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું. અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં તે ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં આવ્યું. તે સમયે તે તાલપુર વંશના બલુચીઓના હાથમાં હતું. તેના રાજ્યકર્તાઓ અમીરો કહેવાતા.

આબોહવા:—સિંધમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે તેથી તેની હવા સુકી છે. ઉનાળામાં ઘણો તાપ પડે છે, અને શિઆળામાં ઘણી ટાઢ પડે છે. તેવીજ રીતે દહાડા અને રાતના હવામાનમાં પણ

ઘણો તફાવત રહે છે. પાસે રણ હોવાથી ઉનાળામાં દિવસે સહન ન કરી શકાય એવો તાપ પડે છે, અને કેટલીક વખત રેતીના વંટોળીઆ થાય છે.

વનસ્પતિ:—પહાડની બાજુ પર ઘાસ થાય છે. અહીં મોટાં છાયા આપનારાં ઝાડ માલમ પડતાં નથી તેમજ જંગલ પણ નથી. લાકડાની પણ અછત છે. બાવળ એ મુખ્ય ઝાડ છે.

નદીની બન્ને બાજુએ આવેલા મુલકમાં અને જ્યાં નહેરો છે તેવા પ્રદેશમાં રૂ, ઘઉં ડાંગર અને તેલીબીઆં એ મુખ્ય પાક છે. વળી જાતજાતના મેવા પણ થાય છે. અહીં રૂ ઊંચી જાતનું થાય છે.

લોકો:—સિંધી લોકો શરીરે કદાવર અને મજબુત છે. વસ્તીનો લગભગ પોણો ભાગ મુસલમાન અને પા ભાગ હિંદુ છે. હિંદુઓમાં આપણી માફક બહુ નાતો નથી. તેમાં મુસદ્દી અને મુસદ્દી નહિ તેવા એમ બેજ વર્ગ છે. બધા પુરુષો મુસલમાનની માફક સુરવાળ પહેરે છે, અને માથા ઉપર એક જુદાજ ઢબની મોટી ટોપી પહેરે છે. તેમની ભાષા સિંધી છે. મુસલમાનો અરબી લિપિમાં લખે છે, અને હિંદુઓ પંજાબી લિપિમાં લખે છે. બધા ખેડુતો મુસલમાન છે. સિંધનાં ઘરોને આપણી માફક છાપરાં હોતાં નથી પણ અગાસીઓ હોય છે.

નહેરો:—સિંધની જમીન તો ફળદ્રુપ છે, પણ ત્યાં જોઈએ તેવો વરસાદ પડતો નથી. જો પુરતું પાણી મળે તો બહુ સારો પાક થાય એમ છે, તેથી કરીને સિંધુ નદીમાંથી ઘણી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. સિંધુ નદીનું વહેણ ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ખસતું જાય છે તેથી કરીને પૂર્વ તરફની ફળદ્રુપ જમીન રણના રૂપમાં બદલાતી જાય છે. આમ થતું અટકાવવાને સક્કર આગળ સિંધુ નદીમાં મોટો બંધ બાંધવાની યોજના થઈ છે. બન્ને બાજુએ પહાડની કરાડમાંથી આ જગાએ નદી વહે છે, તેની આગળ બંધ બાંધવામાં આવશે અને પાણીને નહેરો મારફત ખેતીના કામમાં લેવામાં આવશે.

વ્યવહારના માર્ગ:—

સિંધમાં વસ્તી ઓછી છે અને તેની બે બાજુએ રણ આવેલું છે, એટલે બીજા વિભાગો જેવી રેલવે તેમાં નથી. ગુજરાતથી ત્યાં જનારા અમદાવાદથી મારવાડ જાય છે અને ત્યાંથી એક લાઇન પશ્ચિમમાં જાય છે. સિંધનો પંજાબ જોડેનો સંબંધ ઉત્તરથી દક્ષિણ આવતી લાઇનથી થાય છે. આ લાઇનમાંથી એક ફાંટો સક્કર આગળ નદીની સામી બાજુએ જાય છે. ત્યાથી વાયવ્યમાં કવેટા સુધી અને દક્ષિણમાં નદીને લગભગ સમાન્તરે જાય છે. જળમાર્ગનો વેપાર કરાચી બંદર મારફતે ચાલે છે. સિંધમાં વહાણો ફરી શકે છે.

જિલ્લા:—સિંધ બીજા વિભાગો કરતાં સુધારામાં પછાત છે, તેથી તેને ઇલાકાના બીજા ભાગ જેવા નિયમો લાગુ પડતા નથી. સિંધના કમિશ્નરને બીજા કમિશનરો કરતાં વધારે સત્તા છે, અને તે કેટલીક બાબતમાં ગવર્નર સાહેબને પૂછ્યા સિવાય સ્વતંત્ર વહીવટ કરી શકે છે. તેના સાત જિલ્લા પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં સિંધની સરહદની ઉપરનો મુલક અને થર તથા પારકર જિલ્લા ડેપ્યુટી કમિશનરના તાબામાં છે અને તેમને સામાન્ય નિયમો લાગુ પડતા નથી.

(૧) કરાંચી, (૨) હૈદ્રાબાદ, (૩) થર અને પારકર, (૪) લારખાંના, (૫) નવાબશાહ (૬) સક્કર અને (૭) સિંધની ઉપલી સરહદનો મુલક એ સાત જિલ્લા છે.

અગત્યનાં સ્થળ:—

કરાંચી:—સિંધનું અને કરાંચી જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને અગત્યનું બંદર છે. આ બંદરની મારફતે સિંધ, પંજાબ અને મધ્ય એશિઆના કેટલાક પ્રદેશનો વેપાર ચાલે છે. આ બંદરેથી ઘઉં, બીજાં અનાજ અને તેલીબીઆં પરદેશ ચઢે છે અને પંજાબ અને સિંધ માટે તૈયાર માલની આયાત થાય છે. અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં સિંધ આવ્યો ત્યાર પછીથી તેની અગત્ય વધી છે.

હૈદ્રાબાદ:—સિંધુ નદીને કિનારે હૈદ્રાબાદ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સિંધ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું તે સમયે તે સિંધની રાજ્યધાની હતું. તેમાં જુનો કિલ્લો અને સિંધના અમીરોની કબરો છે. તેનું રેશમનું ભરત અને લાખનું કામ વખણાય છે.

ઉમરકોટ:—થર અને પારકર જિલ્લામાં રેતીની ટેકરીઓ પાસે આવેલું છે. આ સ્થળે ઇ. સ. ૧૫૪૨મા મહાન્ અકબર પાદશાહનો જન્મ થયો હતો.

લારખાના:—લારખાના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સિંધમા આ શહેરના લોકો સહેલાણી ગણાય છે.

સક્કર:—સિંધુને કિનારે સક્કર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એને સામે કિનારે રોહરી છે, અને તેની પાસે નદીની વચ્ચમાં બક્કર બેટ છે તેમાં કિલ્લો છે. રોહરી અને સક્કરની વચ્ચે નદી ઉપર પૂલ બાંધેલો છે તેના ઉપર રેલવે લાઇન જાય છે. સક્કરથી થોડે દૂર નદીમાં બંધ બાંધી તેમાંથી નહેરો કાઢવાની યોજના થઇ છે.

શિકારપુર:—સક્કર જિલ્લામાં આવેલું છે. પહેલાં તેજ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર હતુ. અસલના વખતમાં આ વેપારનું મોટું મથક હતું.

જેકોબાબાદ:—સિંધની ઉપલી સરહદના મુલકની રાજ્યધાની અને લશ્કરી મથક છે. આ શહેર જેકબ સાહેબે વસાવ્યું હતું. તે ઇલાકાનું સૌથી ઉત્તરનું શહેર છે. અહીં સૌથી વધારે તાપ પડે છે. અહીંથી બલુચિસ્તાનમાં બોલનઘાટ મારફતે રેલવે જાય છે.

ખૈરપુર રાજ્ય.

ખૈરપુર રાજ્ય સક્કર જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. તેના ઉપર સક્કર જિલ્લાના કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે દેખરેખ રાખે છે. જે સમયે સિંધમાં તાલપુર વંશના અમીરોનું રાજ્ય સ્થપાયું તે સમયે મુખ્ય અમીરના ભત્રીજાએ ખૈરપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું

અને હજુ રાજ્યકર્તા એજ વંશના છે. રાજ્યની મુખ્ય પેદાશ તેલી. બીઆં, ઘી, ચામડાં, તમાકુ અને સાજીખાર છે. રાજ્યધાનીનું શહેર ખૈરપુર છે.

કૃતિ.

૧. સિંધનો રાજકીય વિભાગ બતાવનારો નકશો દોરો.
૨. સિંધનો આધાર સિંધુ નદી ઉપર કેટલો છે તે જણાવો.
૩. સિંધ અને કચ્છનો મુકાબલો કરો.
૪. સક્કરની નહેરની યોજના સંબંધી ટુંક નોંધ લખો.

હિંદુસ્થાન.

સામાન્ય વર્ણનઃ—

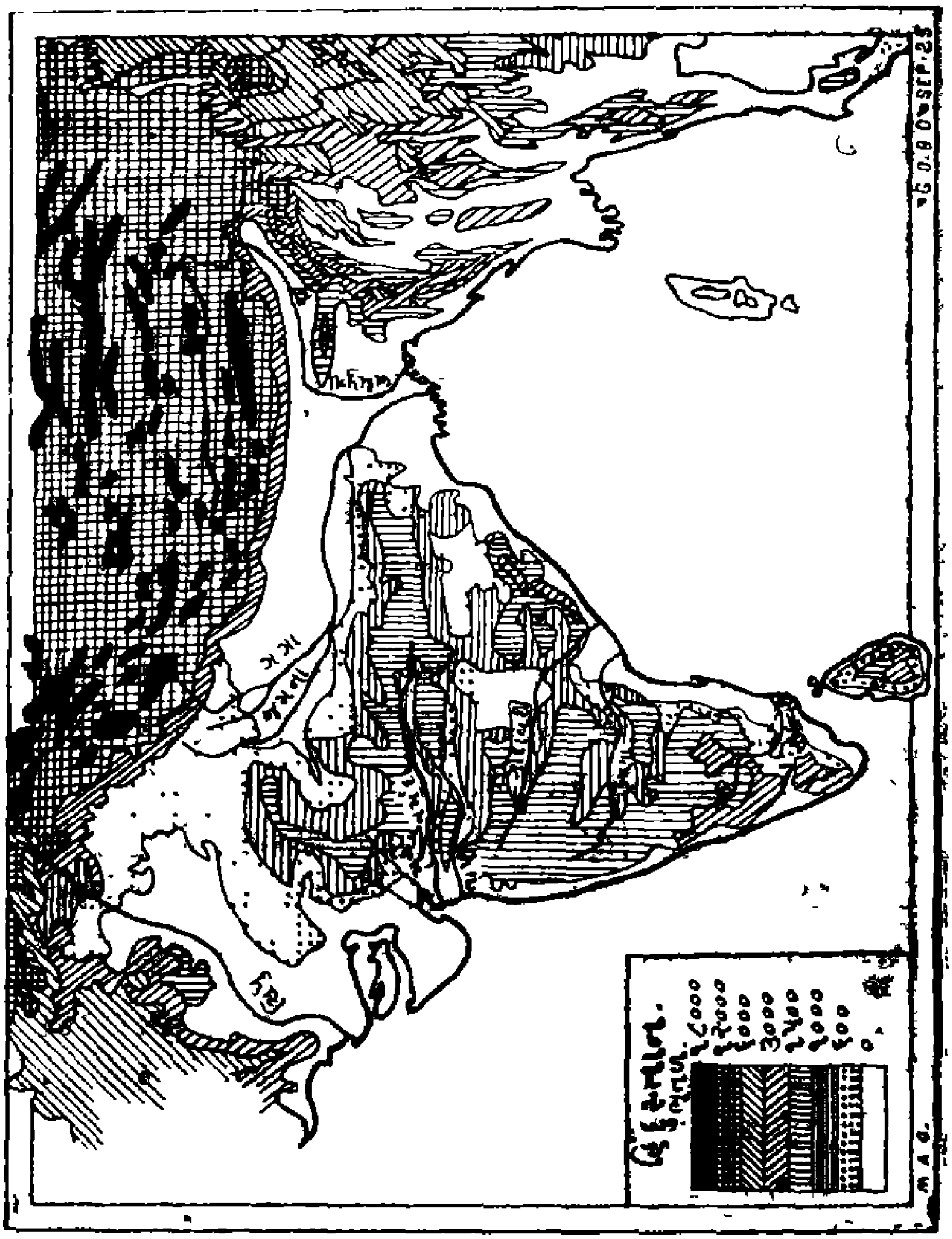
હિંદુસ્થાન આપણો દેશ છે. આ દુનીઆમાં તેની બરાબરી કરી શકે તેવો કોકજ દેશ હશે. આપણા પહાડ, આપણી નદીઓ, આપણાં ફળદ્રુપ મેદાનો, અને આપણી સભ્યતા આપણા દેશને દુનીઆમાં ઊંચું સ્થાન અપાવે છે,

આપણા ખોરાક, કપડા, રહેવાનાં મકાન અને જિંદગીની બીજી જરૂરિઆતોને માટે જોઇતા બધાં સાધનો પૂરાં પાડવાની તાકાત આપણા દેશમાં છે. તેમાં જોવાનું અને જાણવાનું ઘણું છે. તેના સંબંધી પુરેપુરૂં જ્ઞાન મેળવવાની આપણી ફરજ છે.

સીમાઃ—નકશો જોતાંજ માલમ પડશે કે હિંદુસ્થાનનું ચારે તરફથી કુદરતી રક્ષણ થએલું છે. ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો અને બીજી બધી તરફ દરીઓ આવેલો છે. ઉત્તરમાં બરફથી સદા ઢંકાએલો હિમાલય પર્વત અને તેની સાથે જોડાએલા કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વત આવેલા છે. પશ્ચિમે સુલેમાન અને હાલા પર્વત તથા અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વે બંગાળી ઉપસાગર તથા હિંદી ચીન છે. બલુચિસ્તાન અને બ્રહ્મદેશ કુદરતી રીતે હિંદુસ્થાનના ભાગ નથી પણ તે હિંદી સામ્રાજ્યના ભાગ છે.

હિંદુસ્થાન એક દ્વીપકલ્પ છે. તેનો આકાર લગભગ ત્રિકોણ છે. ભૂરચનાનો નકશો જુઓ. કિનારાની પાસેનો મુલક નિચાણનો પ્રદેશ છે. સિંધુ અને ગંગા નદીઓ જે પ્રદેશમાં થઇને વહે છે તે પણ નિચાણનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશ સિંધુ–ગંગાનો પ્રદેશ કહેવાય છે. વચ્ચેનો મુલક તથા દક્ષિણનો ભાગ ઊંચા પ્રદેશો છે. ઉત્તર સીમાની પાસેના પ્રદેશ સૌથી ઊંચા છે.

ભૂરચના.

પર્વતો:—

હિમાલય:—હિંદુસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો દુનીઆનો સૌથી

ઊંચો પર્વત **હિમાલય** છે. તેમાં એકની પાછળ બીજી એમ કેટલીક હારો આવેલી છે. ત્રણ માઇલથી વધારે ઊંચા પર્વતના પ્રદેશ ઉપર હંમેશાં બરફ પડેલો રહે છે. હિમાલયની લંબાઇ લગભગ ૧૫૦૦ માઇલ અને પહોળાઇ વધારેમા વધારે ૨૦૦ માઇલ સુધી છે. તેમાંથી હિંદુસ્થાનની મોટી નદીઓ નીકળે છે. તેનાં શિખરો જાત્રાનાં ધામ તથા હવા ખાવાનાં મથક છે. દેશની ઉનાળાની રાજ્યધાની **સિમલા** તેનુંજ શિખર છે. કૈલાસ, જમ્નોત્રી અને ગંગોત્રી એ શિખરો જાત્રાનાં ધામ છે. એવરેસ્ટ અથવા ગૌરીશંકર એ સૌથી ઊંચું શિખર છે. **કારાકોરમ** તથા **હિંદુકુશ** તેના ફાંટા છે.

સુલેમાન અને **હાલા** પર્વત પશ્ચિમ સરહદ ઉપર આવેલા છે, અને બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનને હિંદુસ્થાનથી જુદા પાડે છે. સરહદ ઉપર ખૈબરઘાટ અને બોલનઘાટ આવેલા છે, તેમની મારફત અવરજવર થઈ શકે છે.

શિવાલિકઃ—હિમાલયની દક્ષિણે આવેલો છે. તેની પાસે જંગલ આવેલું છે. તે બહુ ઊંચો નથી. તેની તળેટી પાસે અસલનાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં મળી આવે છે.

વિંધ્યાચળઃ—હિંદુસ્થાનની લગભગ મધ્યમાં આડો પડેલો છે. તેની ઉત્તરના ભાગને સામાન્ય રીતે હિન્દુસ્થાન અથવા ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણના ભાગને દખ્ખણ કહેવામાં આવે છે.

સાતપુડાઃ—વિંધ્યાચળની દક્ષિણે આવેલો છે. તે નર્મદા અને તાપી નદીને છુટી પાડે છે. તેમાં કેટલાંક હવા ખાવાનાં સ્થાન છે, તેમાંનું **પંચમઢી** મધ્યપ્રાંતની સરકારનું હવા ખાવાનું મથક છે.

પૂર્વઘાટ અને **પશ્ચિમઘાટઃ**—વિંધ્યાચળની દક્ષિણે બન્ને કિનારાની પાસે ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. પૂર્વઘાટ પશ્ચિમઘાટ જેટલો ઊંચો નથી અને તેમાં ત્રુટક થઇને કેટલાક ભાગ થએલા છે. આ બે પર્વત જોડાઈને જે પ્રદેશ બન્યો છે તે **નીલગિરિ** કહેવાય છે.

નીલગિરિમાં દક્ષિણના લોકો માટે હવા ખાવાનાં સ્થાન છે. તેનું ઉતાકામંડ શિખર હવા ખાવાના સ્થાન તરીકે લોકપ્રિય છે.

પતકોઈ પર્વતઃ—બ્રહ્મદેશ અને હિંદુસ્થાનની વચ્ચે આવેલો છે.

નદીઓઃ—

હિમાલય પર્વતમાથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાંની સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એ મુખ્ય છે. બીજી નદીઓ આ મુખ્ય નદીઓને મળે છે. સિંધુની હકીકત આગળ મુંબઈ ઇલાકાના વર્ણનમાં આવી ગઈ છે.

ગંગાઃ—હિંદુ લોકોએ માનેલી પવિત્ર નદી છે. તેને કિનારે જાત્રાનાં ઘણાં ધામ આવેલાં છે. ઉત્તર હિંદના ઘણા મોટા ભાગને તે પાણી પુરૂં પાડે છે. તેની ખીણ ઘણી રસાળ છે. તે ગંગોત્રી શિખર આગળથી નીકળે છે. તેને જમના તથા બીજી નદીઓ મળે છે. તેમાંથી નહેરો કાઢી ખેતરોને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે. તે કલકત્તા આગળ બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે.

બ્રહ્મપુત્રાઃ—હિમાલયમાંથી નીકળી કેટલોક વખત ટિબેટમાં વહી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થાય છે અને બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે.

નર્મદા—અને **તાપી** એ મધ્ય હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નદીઓ છે.

મહા, નદી ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી એ દક્ષિણની મુખ્ય નદીઓ છે.

ઇરાવદીઃ—બ્રહ્મદેશની નદી છે. બ્રહ્મદેશની ઉત્તરેથી નીકળી દક્ષિણ તરફ માર્તાબાનના અખાતને મળે છે.

સાલવીનઃ—કેટલોક વખત ટિબેટમાં વહ્યા પછી બ્રહ્મદેશમાં દાખલ થાય છે અને માર્તાબાનના અખાતને મળે છે.

સરોવર.

હિન્દુસ્તાનમાં બહુ મોટાં સરોવર નથી. કાશ્મીરમાં વુલર સરોવર ઘણું રમણીય છે. રજપુતાનામાં **સાંભર** સરોવર ખારા પાણીનું છે અને તેમાંથી લાખો રૂપીઆનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

દક્ષિણમાં કોલર સરોવર મદ્રાસ ઈલાકાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું છે.

રણ.

હિંદુસ્થાનની વચ્ચે મોટું રણ આવેલું છે. તેનો પશ્ચિમ છેડો સિંધસુધી અને દક્ષિણ છેડો કચ્છ સુધી પહોંચેલો છે.

કિનારો.

બીજા દેશોને મુકાબલે હિંદુસ્થાનનો કિનારો ખાંચાખુંચીવાળો નથી. તેના પશ્ચિમ કિનારાના ઉત્તર ભાગનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. તેનો દક્ષિણ ભાગ મલબાર કિનારો કહેવાય છે. મલબાર કિનારાની પશ્ચિમે લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ એવા બે ટાપુઓના સમુહ છે. આ ટાપુઓ પરવાળાંના બનેલા છે.

દક્ષિણ કિનારા ઉપર કન્યાકુમારી ભૂશિર આવેલી છે. કન્યાકુમારીથી રામના સેતુ સુધીનો ભાગ મનારનો અખાત કહેવાય છે. તેમાંથી મોતી નીકળે છે. તેની પાસેજ લંકા બેટ આવેલો છે. લંકાને સિંહલદ્વીપ કે સિલોન પણ કહે છે. લંકા અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની આવેલી છે. લંકા અને હિંદુસ્થાનની વચ્ચે પરવાળાંની ટેકરીઓ આવેલી છે, અને વચ્ચે કેટલાક ભાગ દરીઆની સપાટી ઉપર દેખાય છે. આ ભાગને 'રામનો સેતુ' કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વ કિનારો તદ્દન ખુલ્લો છે, અને તેમાં વહાણો લંગરવાં સહીસલામત નથી. આ કિનારા ઉપર મોટાં બંદરો આવેલાં નથી. બ્રહ્મદેશ અને આ કિનારાની વચ્ચેના ભાગને બંગાળી ઉપસાગર કહેવામાં આવે છે. ઓઢિઆના કિનારા ઉપર પાલમાયરા ભૂશિર આવેલી છે. આ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ કોરોમંડળ કિનારો કહેવાય છે. બંગાળી ઉપસાગરમાં આંદામાન અને નિકોબાર એ બે બેટ આવેલા છે. દેશનિકાલની સજા પામેલાઓને આંદામાનમાં રાખવામાં આવે છે.

હવાપાણી.

હિંદુસ્થાન બહુ મોટો દેશ છે. તેના કેટલાક ભાગ દરીઆની પાસે આવેલા છે અને કેટલાક દરીઆથી ઘણે દૂર આવેલો છે. કેટલીક જમીન સપાટ અને નિચાણમાં આવેલી છે અને કેટલાક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે.

આ કારણોને લઇને બધા ભાગમાં હવા સરખી હોતી નથી. દરીઆકિનારાની પાસે આવેલા મુલકમાં શિઆળામાં બહુ ટાઢ પડતી નથી, અને ઉનાળામાં બહુ તાપ પડતો નથી.

દરીઆથી દૂર આવેલા પ્રદેશોમાં શિઆળામાં બહુ ટાઢ અને ઉનાળામાં બહુ તાપ પડે છે. ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં અને પહાડોમાં શિખર ઉપર ઘણી ટાઢ પડે છે. હિમાલયનાં કેટલાક ભાગ ઉપર હમેશાં બરફ પડી રહે છે.

આગળ ઉપર તમે વાંચી ગયા કે ચોમાસાના પવન હિંદી-મહાસાગરમાંથી જમીન તરફ વાય છે અને તેને લીધે કોંકણમાં વધારે વરસાદ પડે છે. જે વાદળાં સહ્યાદ્રિનાં શિખરોની ઉપર થઈને અથવા અરવલ્લી અને ગુજરાતની સરહદના ડુંગરો ઓળંગીને આગળ જાય છે તે ઠેઠ હિમાલય સુધી પહોંચે છે અને ત્યાં અટકે છે, તેથી હિમાલયના પ્રદેશમાં ઘણો વરસાદ પડે છે, અને સિંધ, રજપુતાના, અને પંજાબમાં નજીવો વરસાદ પડે છે.

પૂર્વ કિનારાના પ્રદેશમાં શિઆળામાં ભેજવાળા પવન વાય છે, તેથી ત્યાં શિઆળામાં વરસાદ પડે છે. અહીંનાં વાદળાંને લીધે વિંધ્યાચળની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશમાં તથા બંગાળા અને તેની આસપાસના મુલકમાં શિઆળામાં પણ વરસાદ પડે છે.

વનસ્પતિ.

જાત જાતની આબોહવા અને જાત જાતની જમીન હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં હરેક જાતની વનસ્પતિ માલમ પડે છે. હિમાલય અને બીજા પર્વતોનાં ઊંચાં શિખરો ઉપર ઠંડા પ્રદેશની વનસ્પતિ થાય છે.

જ્યા ટાઢ સાધારણ પડે છે ત્યાં દેવદાર અને શંકુ આકારનાં ઝાડ અને જાત જાતનાં ફળ થાય છે. જે પ્રદેશ ગરમ છે અને જ્યાં વરસાદ ઘણો પડે છે ત્યાં જંગલો છે અને તેમાં જાતજાતનાં મોટાં ઝાડ અને બીજી વનસ્પતિ થાય છે. બ્રહ્મદેશનાં અને દક્ષિણનાં જંગલોમા સાગ મુખ્ય પેદાશ છે. દક્ષિણમાં સુખડ પણ થાય છે. રણના પ્રદેશમાં કંઇ પણ થતું નથી. વડ, પીપળો, લીમડો, આમલી વગેરે ઝાડ લગભગ બધાં ગામો પાસે માલમ પડે છે.

ખેતી.

હિંદુસ્થાનની જમીનના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) **નદીના કાંપની:—**

સિંધ, ગુજરાત, પંજાબ સંયુક્ત પ્રાંત, બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ ઇલાકાના ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના પ્રદેશ અને તાંજોર, આટલા મુલકોની જમીન રસાળ છે. તેમા જાતજાતના પાક થાય છે.

(૨) **દક્ષિણની કાળી જમીન:—**

આ જમીનમાં બાજરી, કપાસ અને કઠોળ ઊગે છે.

(૩) **પત્થરીઆ જમીન:—**

મદ્રાસ, મ્હૈસુર અને મુંબઇ ઇલાકાની પૂર્વ અને દક્ષિણમાં આવેલા પ્રદેશોની આ પ્રકારની જમીન ઘણી હલકી છે, અને તેમાં નિચાણના પ્રદેશો સિવાય બીજે કંઇ ઊગતુ નથી.

મુખ્યપાક નીચે મુજબ છે:—

ડાંગર:—પાણીની સગવડ હોય તેવે સ્થળે થાય છે. બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, સંયુક્ત પ્રાંત અને મદ્રાસમાં નદીઓની ખીણોમાં અને મુખ પાસેના પ્રદેશોમાં થાય છે.

ઘઉં:—શિઆળુ પાક તરીકે પંજાબ, મુંબઇ ઇલાકો, વરાડ, સંયુક્ત પ્રાંતો અને મધ્ય પ્રાંતમાં થાય છે.

બાજરી અને **કડોળ** બધે થાય છે. જે સ્થળે ડાગર થાય છે તે સ્થળે શેરડી થઇ શકે છે.

તેલીબીઆં:—

અળશી મધ્ય પ્રાંતમા, તલ મધ્ય પ્રાંત, મુંબઇ, મદ્રાસ, અને બ્રહ્મદેશમા, એરંડી બંગાળામા અને મગફળી દક્ષિણમા થાય છે. દરીઆકિનારાના પ્રદેશમા નાળિએરી થાય છે.

ગરમ મસાલા:—મલબાર કિનારે થાય છે.

ચા:—આસામ, દાર્જીલીંગ, કુમાઉન, કાંગરા, નીલગિરિ અને લંકામા ટેકરાઓની બાજુએ થાય છે.

બુંદ (કોફી):—મ્હેસુર અને કુર્ગમા થાય છે.

કપાસ:—દક્ષિણની કાળી જમીનમા, સિંધ, મદ્રાસ, અને મધ્ય પ્રાંતોમા થાય છે.

શણ:—ગંગા નદીની ખીણના પ્રદેશમા થાય છે.

તમાકુ:—મુખ્યત્વે બંગાળામા થાય છે. તે ઉપરાંત મદ્રાસ, મુંબઈ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો અને બ્રહ્મદેશમા પણ થાય છે

ઘણા પાક તો દેશની જરૂરિઆતને માટે વપરાય છે. ઘઉં, રૂ, શણ, ગળી અને ચા પરદેશ ચઢાવવામા આવે છે.

જનાવરો.

જંગલોમા વાઘ, ચિત્તા, રીછ, વગેરે હિંસક પશુઓ સામાન્ય રીતે હોય છે. હરણ, શિઆળ, લોંકડી, વાંદરા એ લગભગ બધે માલમ પડે છે. સિંહ ફક્ત ગીરના જગલમાંજ છે. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, કુતરા, ઘોડા, ગધેડાં અને ઊંટ એ મુખ્ય પાળેલા જનાવરો છે.

લોકો.

કુલ વસ્તી ૩૨ કરોડ છે. તેમાં પોણો ભાગ **હિંદુ** છે, અને લગભગ પાચમે ભાગે **મુસલમાન** છે. બાકીના **બૌદ્ધો**, **અનાર્યો**, **ખ્રિસ્તીઓ**, **શીખો**, **જૈનો** અને **પારસીઓ** છે.

ગંગા-જમનાની ખીણનો પ્રદેશ ઘણોજ ફળદ્રુપ છે, તેથી ત્યાં વસ્તી સૌથી ઘાડી છે. દરીઆકિનારાના મેદાનોમાં વસ્તી તેનાથી ઓછી ઘાડી છે. મધ્યના ઉચ્ચ પ્રદેશમા વસ્તી આ બન્ને કરતા ઓછી છે. રણ અને તેની પાસેના પ્રદેશો તથા બલુચિસ્તાન અને બ્રહ્મદેશમા વસ્તી તદ્દન ઓછી છે.

ધંધા.

વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે. સુતરાઉ કાપડ બનાવવાની મીલો મુંબઈ ઈલાકામા અને શણના કારખાના બંગાળામા છે તેમા કેટલાક લોકોને રોજી મળે છે. આ ઉપરાત કોલસાની તેમજ બીજી ખાણોમાં કેટલાક લોકોને મજુરી મળે છે. બીજા ધંધાદારીઓ સ્થાનિક જરૂરિઆતો પુરી પાડે છે.

રાજ્યવહીવટ.

આખા દેશ ઉપર શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઇસરોય સાહેબ દેખરેખ રાખે છે. તે પ્રાતોના ગવર્નરોના ઉપરી હોવાથી ગવર્નર જનરલ પણ કહેવાય છે. વાઇસરોય સાહેબને મદદ કરવા કારોબારી મંડળ છે. તે મંડળના દરેક સભાસદ એકેક ખાતાના ઉપરી છે. હિંદના સેનાપતિ પણ તે મંડળના સભાસદ હોય છે. કાયદા બાધવા માટે બે સભા છે; એક વડી ધારાસભા (લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી) અને રાજ્યસભા (કાઉન્સિલ ઑફ્ સ્ટેટ). આ બન્ને સભાઓમા પસાર થએલા ઠરાવને વાઇસરોય સાહેબ બહાલી આપે એટલે તે કાયદો બને છે. આખા હિંદુસ્થાનને પ્રાતો અને ઈલાકામાં વહેંચવામા આવ્યો છે, અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા અમલદારો નીમવામાં આવ્યા છે. આ ભાગોનો વહીવટ કેટલેક અંશે મુંબઈ ઈલાકાની માફક થાય છે.

સમાપ્ત.